

1858 Arazi Kanunnamesi ve Uygulanması

M. Macit Kenanoğlu*

There were many conflicts arising from the ownership of the miri lands between political and social groups before and after the Tanzimat period in the Ottoman Empire. Illegal attempts to obtain ownership of miri lands had disturbed the State for many years. In order to determine the legal status of miri lands, after they had lost their military function, a new Land Code was promulgated in 1858. The Land Code of 1858 was a general code and, except for some small areas (such as Bosnia and Niş), was applied all over the Ottoman Empire. The Land Code consisted of 132 articles. The provisions of the Land Code of 1858 state how, where and to whom this Code applies. The rights and obligations of civilians and officials, as well as the requirements and conditions for using the miri lands, were set out in this Code. Although most historians and political scientists are of a common conviction that the Land Code was not applied, the records of the Sharia and Nizamiye courts from different parts of the Ottoman Empire prove that the Land Code was applied in every part of Anatolia and Rumeli. In short, this article aims to show and prove that the regulations of the Land Code of 1858 were applied in the Ottoman Empire.

Key words: miri land, tanzimat, land code

Osmanlı devletinde arazinin statüsü ve kullanım biçimi, devletin kuruluşundan sona ermesine kadar hem siyasî hem de hukukî açıdan önemli sonuçlar doğuracak bir role sahip olmuştur. İmparatorluğun hayatiyetini uzun müddet devam ettirmesinde bünyesinde yer verdiği hukukî kurumların hiç şüphesiz büyük önemi vardır. Bunların başında da Osmanlı İmparatorluğunun uyguladığı toprak sistemi gelmektedir. Hem orduya asker yetiştirme ve besleme, hem de devletin malî dayanağını teşkil eden vergilere kaynak olma itibarıyla, bu toprak siyaseti Osmanlı İmparatorluğu için hayati bir önem kazanmıştır. Gerek mülkiyet ilişkileri çerçevesinde devletle teba arasındaki ilişkilerin, gerekse bu düzenlemenin sonucu olarak ortaya çıkan sosyal-siyasî münasebetlerin gerçek mahiyetinin tespit edilebilmesi açısından takip edilen toprak politikası önem taşımaktadır.

Osmanlı Devletinin takip ettiği toprak siyaseti hakkında tarihçiler, siyaset bilimciler ve hukukçular arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bu farklılıklar hem hukukî (mülkiyet ilişkileri), hem siyasî (yöneten-yönetilen ilişkileri) yönden karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Osmanlı Devleti'nde en yaygın arazi türü olarak görülen mirî arazi sadece askerî açıdan önem taşımaz; toplumdaki çeşitli grup-

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim Üyesi.

ların gerek hukuki gerekse hukuk dışı yollarla bu araziler üzerinde hakimiyet kurma amacıyla giriştikleri mücadeleler, siyasî güç çekişmelerini de karşımıza çıkarır. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda mirî toprakların hak sahiplerine dağıtımı ve hukukî statüsünün korunması merkezî idareyi uğraştıran sosyal ve siyasî problemlerden birisidir. Bilhassa bu dönemde büyük çiftlikleri ele geçirmek suretiyle zenginleşip güçlerini artıran ayân, reaya ile devlet arasında kurumsallaşan rolleriyle önemli problemler doğurmuşlardır.

Askerî bakımdan devletin ilerlemesinde büyük rol oynayan tımar sistemi, klasik dönemde İmparatorluğun temel toprak sistemini oluşturmaktadır. 17. yüzyılın başlarına kadar etkin bir biçimde uygulanan sistem, bu yüzyıldan itibaren fonksiyonunu kaybetmeye başlamış ve buna paralel olarak mirî arazi üzerinde farklı kullanım biçimleri (çiftlikler, iltizam, mukataa ve malikâne gibi uygulamalar) sistemde kendisine yer bulmuştur. Sosyal yapıda görülen bir takım çözümler de (Celalî ayaklanmaları ve köylünün toprağını bırakıp kaçması) hem toprak sisteminin dejenere olmasında hem de merkezin denetim ve otoritesinin azalmasında etkili olmuştur. Buna paralel olarak güçlerini artıran ayânlar, mirî arazileri ellerine geçirip merkezî uğraştırmaya başlamış ve 18. yüzyıl boyunca bu mücadeleler devam etmiştir.

Toprağın kullanım hakkı ve biçimi, bilhassa mirî arazinin mülkiyetine sahip olma konusu sadece ülke içinde değil uluslararası alanda da devletin başına galeler açmış ve Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'ne baskı yapmalarına bir bahane teşkil etmiştir. Bilhassa 19. yüzyılda ortaya çıkan ayaklanmaların dış tahrikler neticesinde mi, yoksa ayaklananların bağımsızlık taleplerinden ziyade, devletin takip ettiği toprak siyasetine bağlı olarak onların tasarruf ettikleri toprağın mülkiyetine sahip olma veya kendilerine yüklenen vergilerin azaltılması yönündeki arzularından mı kaynaklandığı konusunda doktrinde farklı yaklaşımlar mevcuttur.¹ Bir kısım yazarlarca 19. yüzyıldaki ekonomik gelişmeler karşısında, Osmanlı Devletinin dünya ekonomik sistemi ile bütünleşme çabalarının da dikkate alınması gerektiği ileri sürülerek, Osmanlı Devleti'ndeki mülkiyet yapısı ve üretim ilişkilerinin dolayısıyla toprak sisteminin bu husustaki önemine dikkat çekilmekte, uluslararası ekonomik gelişmelerin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisine vurgu yapılmaktadır.² Bu değerlendirmeler, toprak sistemi, dolayısıyla mirî arazi ile ilgili düzenlemelerin sadece ülke içinde değil devletin dış ekonomik ilişkilerinde de önemli ağırlığının olduğuna işaret etmektedir.

1858 yılında çıkarılan ve kural olarak İmparatorluğun bütününde uygulamaya konulan Arazi Kanunnâmesinin hukukî ve siyasî açıdan büyük bir önemi vardır.

¹ Halil İnalcık, *Tanzimat' ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, 1992, sh. 9 ve sh. 70.

² I. Wallerstein – H. Decdeli – R. Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", çev. A. Selman, *Toplum ve Bilim* 23, Güz-1983, sh. 42 -53.

Osmanlı Devleti'nde siyasal ve sosyal yapının toprak rejimi ile olan sıkı bağlantısı, 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesinin önemini artırmaktadır. Bilhassa yeni bir kanunnâme neşri ile amaçlanan şeyin ne olduğu önemlidir. Devletin klasik dönemde uyguladığı mirî toprak sisteminin 1858'den sonra hukukî niteliği itibarıyla bir değişime uğrayıp uğramadığı, bu tarihten sonra toprağın kullanım şeklinin nasıl ele alındığı, hepsinden önemlisi dünyadaki ekonomik gelişmelere devletin bir tedbir olarak bu Kanunnâme ile cevap verip veremediği siyaset ve iktisat ilminin de ilgi alanını oluşturmaktadır. Kanunnâmenin Osmanlı Devleti'nce hukukî bir metin olarak neşri kadar önemli bir diğer nokta da onun uygulamaya geçirilip geçirilemediğidir. Bu noktanın tesbiti bize doktrindeki eleştirilerin isabet derecesi hakkında da bir fikir verecektir.

Osmanlı İmparatorluğunda yapılar ve dengelerin değişik dönemler itibarıyla farklılık arzemesi sebebiyle bütün dönemler için geçerli genellemeler yapmanın zorluğu karşısında,³ konunun değişik dönemlerde almış olduğu şekli yansıtabilmek için detaylı incelemelere ihtiyaç bulunmaktadır. Sözü edilen bu problemler çerçevesinde 1858 Arazi Kanunnâmesinin amacı ve uygulanışı hakkında sağlıklı yorumlar yapabilmek için öncelikle Osmanlı toprak sistemine ilişkin olarak Kanunnâmenin getirdiği düzenlemeleri ve buna ilişkin yorumları anahatlarıyla ortaya koymak gerekir.

I. ARAZİ KANUNNÂMESİNİN HAZIRLANIŞI

Türkiye'de arazi ile ilgili hukukî düzenlemelere göz attığımızda, ana hatlarıyla iki ayrı dönem karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1858 tarihine kadar olan dönem; diğeri ise 1858'den 1926 senesine kadar geçen dönemdir. Gerçi 1839-1858 tarihleri arasındaki devreyi bir ara dönem (geçiş dönemi) olarak görmek mümkünse de bu dönemin, Kanunnâmenin yürürlüğe girdiği tarihten önce olması itibarıyla birinci kısım içerisinde değerlendirilmesinde bir sakınca yoktur.

Tanzimat dönemi ile birlikte ivme kazanan reform hareketleri sonucunda, İmparatorluğun askerî, malî ve idarî yapısında bir takım değişiklikler yapılmıştır. 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnâmesiyle Osmanlı Devleti, toprak hukukunda birliği sağlamış ve bütün ülkede geçerli olan bir kanunu uygulamaya sokmuştur. Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında oluşturulan komisyon tarafından hazırlanan

³ A. Cevdet Paşa'nın şu ifadeleri de bu hususa işaret etmektedir: "...Memâlik-i devlet-i aliyye hiçbir devletin memâlikine benzemez. Bir vilayet diğeri bir vilayete, belki bir vilayetin bir sancağı diğeri sancağına uymaz anın için devletçe mevzu olan usulün her yerde muttarid olarak icrası nâkabildir", bkz. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, yay. C. Baysun, T.T.K. yay., 3.bs., Ankara, 1991, sh.164.

kanunnâmeyle ilgili raporda, yeni bir kanunnâmeye duyulan ihtiyacın sebepleri anlatılmaktadır. Bu raporda, Osmanlı Devletinde araziye ilişkin olarak çıkarılan kanunlar yayınlanan padişah emirlerinden ve şeyhülislamlarca verilen fetvalardan meydana geldiğinden, bunların dağınık bir biçimde farklı belge ve fetva kitaplarında mevcut olması sebebiyle aranıp bulunmasında zorluk çekildiği, sonraki dönemlerde sipahiliğin ilgası ve diğer bazı şartların değişmesi sonucu arazi ile ilgili hukuki esaslarda bazı değişikliklerin yapılması ihtiyacı doğduğu ve bu nedenle zamanın gereklerine göre kanunnâmelerdeki tabirlerin ıslah edilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Eski ve yeni kanunların Divân-ı Hümâyûn kalemünde ayrı ayrı kaydedilmiş olması nedeniyle, ihtiyaç duyulduğunda bir maddenin bulunması hususunda zorlukla karşılaşılması yüzünden, komisyon, arazi kanununu hazırlarken, bütün kanun ve fetvaları gözden geçirmek zorunda kalmıştır.⁴ Bu rapordan da anlaşıldığı gibi Kanunnâmenin hazırlanmasında hem ülkede uygulama birliği sağlamak hem de zamanın gereklerine göre arazi kanunlarını ıslah etme amacı öne çıkmaktadır. Arazi Kanunnâmesinin kabulüne kadar Osmanlı arazi hukuku tek bir kod haline konmamış, her eyalet için ayrı ayrı kanunnâmeler çıkarılmıştır. Mülk ve sahih vakıf arazisi dışındaki araziler ve özellikle mirî arazi ile ilgili esasları kanunlaştıran bu kanunnâme, o zamana kadar muhtelif ferman, kanun ve fetvalarda dağınık bir halde bulunan arazi hukuku hükümlerini bir araya toplayan, esaslarını tamamen Osmanlı hukukundan alan, asırlardan beri işlene işlene gelişen arazi hukukunu kanunlaştıran muhafazakâr ve teknik bir kanundur.⁵

Arazi Kanunnâmesini hazırlamak için oluşturulan meclis-i muvakkat, çalışmalarını tamamlayarak hazırladığı metni Meclis-i Tanzimat'a sunmuştur. Orada görüşüldükten sonra, Şeyhülislamlığın incelemesinden geçirilmiş ve daha sonra padişahın onayına sunularak kanunlaşmıştır. Bilahare her eyalet, liva ve kazalardaki meclis ve mahkemeler ile müftülere birer nüshası gönderilmek üzere 7500 adet bastırılmıştır. Arazi Kanunnamesi'ni hazırlamak için kurulmuş meclis-i muvakkat'ın ise kanunnâmeye ilişkin bir nizamnâme (Tapu Nizamnâmesini) hazırlamak üzere göreve devamına karar verilmiştir.⁶ Ebülûla Mardin, Cevdet Paşa'nın Tanzimat' Meclisi âzası iken ayrıca haftada iki gün de Arazi Komisyonu reisliği yaptığını ve esnada Arazi Kanunnamesi'nin yanı sıra Tapu Nizamnâmesi ve Muvakkat Talimatnâme adlı kıymetli yadigârlar bıraktığını ifade etmektedir.⁷

⁴ B.O.A. İradeler Tasnifi, İrade-i Meclisi Mahsus, no:522

⁵ Ebülûla Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, T.D.V. yay., Ankara, 1996, sh. 49-50; M. Akif Aydın, *İslam ve Osmanlı Hukuku Araştırmaları*, İstanbul, 1996, sh.40-41; Hüsnü Efendi, *Arazi Kanunnamesi Şerhi*, Dersaadet 1310, sh. 2.

⁶ İrade-i Meclis-i Mahsus, no:522, t.23 Şevval 1274; Hüsnü Efendi, a.g.e., sh. 3; Ö. Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Tanzimat' I*, İstanbul 1940, sh. 372; Arazi Kanunnâmesini hazırlayan komisyonun taltifi hakkında bkz. İrade Dahiliye, no: 27163, t. 9 Muharrem 1275.

⁷ Ebülûla Mardin, a.g.e., sh.49, Mardin'e göre mesela Toprak Kanunu'nun 57. maddesi Arazi

II. KANUNNÂMENİN GETİRDİĞİ DÜZENLEMELER

Arazinin Türleri

Osmanlı İmparatorluğunda araziler farklı kategorilere ayrılmış olup, tek tip arazi çeşidinden söz edilemez. Bu arazi türleri içerisinde mirî arazi, kanunname öncesi dönemde tımar ve zeâmet tevcihlerine (askeri açıdan) konu olması, tımar sisteminin askeri açıdan fonksiyonunu kaybetmesinden sonra ise mülkiyet hakkının devletin elinde ibka edilip kullanım hakkının kişilere bırakıldığı toprak türü olarak kalması itibarıyla önem kazanmaktadır. Tımar sisteminin Tanzimat'la beraber kaldırıldığı yaygın bir kanaat olsa da, Bosnadaki tımar ve zeametler hakkında çıkarılan h.1286 tarihli nizamnâme tımarların askerî amaçlar dışında devam ettiğini ve Tanzimat'la beraber sona ermediğini göstermektedir. Bu dönemde olsa olsa tımarların askeri fonksiyonunu kaybettiği fakat askeri amaçlar dışında tımar uygulamasının devam ettiği söylenebilir.⁸

Yüzotuz iki maddeden meydana gelen Kanunnâmenin ülkede mevcut toprakları beş ayrı kategoriye ayırdığı ve bunlar içerisinde esas olarak mirî araziye düzenlediği görülmektedir. Kanunnâmede arazinin beş kategoriye ayrılması itibarıyla hakiki değildir. Yani araziler arasında kabullere dayalı bir ayrım gözetilmiştir.⁹

Miri Arazide Tasarruf

Mirî arazinin mülkiyeti devlete ait olup bu tür araziler "*sahib-i arz*" denilen memurun izni ile, belli bir bedel karşılığında reayaya kullanılmaktadır. Mirî arazi mutasarrıfı Kanunnâmede öngörülen çerçevede araziye kullanım hakkına sahiptir. Mutasarrıfa tanınmış olan bu tasarruf hak ve yetkisi bazı yönlerden inhisarî ve mutlaklıdır. Mesela, mutasarrıf mirî arazi üzerine malik gibi dilediği hububatı ekebilir. Arazisi üzerinden başkasının haksız geçişine mani olabilir, arazisini ziraat ettirmek üzere başkalarına kiralayabilir yahut ariyet olarak verebilir, sahip olduğu tasarruf hakkını ivazlı yahut ivazsız olarak bir başkasına ferâğ edebilir. Her ne kadar bu ferâğ arazi memurunun izniyle yapılırsa da, memur şartları tamam olan ve kanuni bir noksanlığı olmayan ferâğ muamelesine izin vermekten imtina edemez.¹⁰ Kısacası burada önemli olan nokta arazi memurunun da ancak

Kanununun terk ve tatil hükmüne, 54. maddesindeki hükümler de Arazi Kanunundaki vefâen ferâğ hükümlerine benzemektedir.

⁸ *Külliyyat-ı Kavanin*, c. 14, no: 4286, bu belge "Bosna Vilayeti Dahilinde Bulunan Tımar ve Zeametler Hakkında Nizamname" ye ilişkindir.

⁹ Ebûlula Mardin, *Arazi Notları*, Darülfünun matbaası, İstanbul, bs.tr. yok., sh. 4.

¹⁰ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, 3.bs., Konya, 1992, sh.334-335.

belli esaslara göre hareket edebileceği ve Kanunnâmede yazılı şartları taşıyan kişilere bu izni vermekten kaçınamayacağıdır¹¹.

Arazi mutasarrıfının memurun izniyle yapacağı işlerin daha çok toprak üzerinde yeni bina yapma (değirmen, ağıl, çiftlik binaları, anbar, samanlık, mandıra) gibi işler olduğu görülmektedir. Burada amacın üretim aracı olan toprağı korumak olduğu anlaşılmaktadır. Devlet arazinin tarımsal amaçlar dışında kullanımını da engellemeye çalışmıştır. Mirî arazinin amacı dışında kullanılarak üzerinde bina yapımı esasen yasak olmasına rağmen zamanla bu yasağın çiğnendiği görülmektedir. Devletin bu ihlaller karşısında bazı tedbirler aldığı görülmektedir. Bu konuda çıkarılan bazı emirlerle, mirî arazi üzerinde h.1300 senesine kadar ruhsatsız olarak yapılmış olan binaların yıkılmasından vazgeçilerek bu arazilerden öşür alınmasına karar verilmiş, bu tarihten sonra izinsiz olarak yaptırılan binaların ise kesinlikle yıktırılacağı ifade edilmiştir¹².

Miri Arazinin Devir ve İntikali

Önemi itibarıyla Kanunnâmenin, devir (ferağ) ve intikale ilişkin hükümlerinin ayrıntılı olarak incelenmesinde yarar vardır. Özellikle doktrinde kanunnâmenin özel mülkiyeti öngördüğü şeklindeki yorumların değerlendirilebilmesi açısından bu konudaki düzenlemeler önem kazanmaktadır. Mirî arazinin tasarrufuna yönelik hükümlere göre, devlet arazisini kullanan kişi, bu araziye bir başka kişiye arazi memurunun izniyle, bir bedel karşılığında veya bedelsiz devredebilmektedir. Burada özel mülkteki devirden farklı olarak arazi memurunun izninin bulunması şartı, hem toprakların tek kişinin elinde toplanmasını önleme, hem de toprağın kullanılabilirliğini (toprağın işleyebilme kapasitesi olanlara devredilmesini) sağlamaya yöneliktir. Ferağda arazi memurunun sözlü izni kâfidir.¹³ Mahkeme sicillerinde taraflar arasında rızâ olarak yapılan ferağ muamelelerinin kaydedildiği görülmektedir.¹⁴

Tasarruf sahibinin ölümü halinde mirî arazinin kime hangi usullerle geçeceği de Kanunnâmede belirtilmiştir. Mirî arazi mutasarrıfı öldüğünde, geride yalnızca bir oğlu ve bir kızı kalırsa bu kişiler intikal harcını ödemek suretiyle ücretsiz ve eşit olarak araziye zabta muktedir olacaklardır. Ölenin erkek veya kadın olması fark etmez. Şayet arazi mutasarrıfı geride ashab-ı intikal bırakmaksızın ölürse, o köy

¹¹ Hafız Mehmed Ziyaüddin bu hususu düzenleyen Kanunnâmenin 3. maddesi ile timar, zeamet, mültezim ve muhassılların lağvolunduğunun beyan edildiğini söylemektedir., bkz. H. M. Ziyaüddin, *Mükemmel ve Muvazzah Şerh-i Kanun-i Arazi*, Dersaadet, 1311, sh. 41.

¹² Külliyyat-ı Kavanin, c. 33, no: 3709 t. 1313; H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh.149-150.

¹³ Halis Eşref, *Külliyyât-ı Şerh-i Kanun-i Arazi*, Dersaadet 1315., sh.284.

¹⁴ Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 97, t. 1289, sh. 89; Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 99, t. 1300, sh. 476

halkından tarlaya ihtiyacı olanlar, tapu bedelini ödeyerek araziye alabilirler. Bu durumda sahib-i arz'ın araziye başka bir köyde yaşayan birisine vermesi mümkün değildir.¹⁵

Kanunnâmenin neşrinden önceki dönemlerde mirî arazide intikal hakkının öncelikle erkek evlada tanındığı görülmektedir. Sonradan erkek evlat olmadığı takdirde ölenin kızına geçeceği de kabul edilmiştir. Hicri 1263 (m.1847) yılından itibaren kız çocuklara da erkek çocuklar gibi babalarından intikal eden mirî araziye talep hakkı tanınmıştır.¹⁶ H.1265 / M.1849 yılında ise evlat bırakmaksızın ölen kadınların arazisinde, erkeklerden intikal eden arazide geçerli usulün aynen uygulanacağı ve üç yıl boyunca kayıp olan erkek ve kadınların arazilerinin tapuya hak kazanacağı kabul edilmiştir.¹⁷ H.1274 /M.1858 Arazi Kanunuyla da mirî arazi mutasarrıfının ölümü halinde, arazinin, geride oğlu ve kızı yoksa babasına; babası da yoksa anasına intikali kabul edilmiştir.¹⁸ Mirî arazinin intikal usulü 17 Muharrem 1284 tarihli altı maddeden ibaret kanunla değiştirilerek ashab-ı intikal sekiz dereceye kadar genişletilmiştir.¹⁹ Cin'e göre intikal hakkının erkek ve kız evlada eşit olarak tanınması, arazi mutasarrıflarının daha çok çalışması, arazinin iyi işlenip bundan kendilerinin ve bütün ahalinin istifade etmesi gayesine müstenittir.²⁰

Mirî Arazinin Tek Elde Toplanması Meselesi

Daha sonra detaylı olarak görüleceği üzere Kanunnâmeye yönelik eleştiriler daha çok, toprakların tek elde toplanmasını önleyemediği, dolayısıyla küçük köylülerin korunması amacını gerçekleştirmediği hususunda yoğunlaşmaktadır.

¹⁵ Ömer Hilmi, *Ahkamü'l Arazi*, 1301, y.y, sh. 44-45.

¹⁶ Barkan, a.g.m., sh.362; Cin, a.g.e., sh.259; Külliyyat-ı Kavanin, c.6, no:1764, (Takvim-i Vekayi, 7 Cumadelula 1263 no:331); bir başka düzenleme için bkz. Külliyyat-ı Kavanin c.6, no:1765 (Takvim-i Vekayi, 14 Cumadelula 1263, no:332) .

¹⁷ Külliyyat-ı Kavanin, c.6, no:4804, t. 23 rebiülevvel 1265.

¹⁸ Ebul Ulâ Mardin'in belirttiğine göre Cevdet Paşa fıkha mugayir olan örften mülhem hükümleri, vesile düştükçe fıkıh hükümlerine yaklaştırmaya çalışırdı. Hatta Paşa mirî arazinin erkek ve kız çocuklara eşit olarak intikaline dair Arazi Kanunundaki hükme bile muarızdı. Bkz. Ebülula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden...*, sh.143-144. . Yine Cevdet Paşa'ya göre Fransa'da cari olan miras usulüne ve İstanbul'da icareteynli evkaf hakkında bir müddetten beri uygulanan icare-i faside usulüne uygun olarak, mirî arazinin erkek ve kız evlada eşit olarak intikali hususu kanun hükmü haline getirilmiştir. Paşa'ya göre mirî arazinin İstanbul vakıf hane ve dükkanlarına kıyas edilmesi yanlıştır, bkz. A. Cevdet Paşa, *Tezahir* 21-39, yay. C. Bay-sun, T.T.K. yay., 3.bs., Ankara, 1991, sh.33; Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden...*, sh.50. Ne var ki Cevdet Paşa'nın bu düşünceleri Kanunnâmede yankı bulmamıştır.

¹⁹ Halis Eşref, a.g.e., sh.362; Atıf Bey, *Arazi Kanunname-i Hümayunu*, Mahmut Bey Matbaası, 1319, sh.6-7; Cin, a.g.e., sh.344; Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslam ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır, 1986, sh.148; H. İnalcık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*, London, 1978, sh.227.

²⁰ Cin, a.g.e., sh.261.

Bu konudaki eleştiriler aşağıda daha genişçe ele alınıp değerlendirilecektir. Ancak öncelikle Kanunnâmenin bu konudaki düzenlemelerini ortaya koymak gerekmektedir.

Kanunnâmenin toprakta tekelleşmeyi önleme amacı güden düzenlemelerine göre, bir köyün veya bir kasabanın bütün arazisini bir veya birkaç kişiye veya köy ve kasabanın bütün ahalisine toptan vermek mümkün değildir. Geçmişte yaşanan olayların ışığı altında, güçlü toprak sahiplerinin oluşmasını önleme amacı taşıyan bu düzenleme ile devlet, hem kendi gelirlerini korumayı, hem de reayanın ezilmesini önlemeyi amaçlamaktadır. Heper'in de isabetle belirttiği gibi, 1858 Arazi Kanunnâmesi merkezin kenar üzerindeki etkinliğini artırmak için başvurduğu önlemlerden biriydi ve düzenlemenin amacı yerel seçkinlerin geniş toprak parçalarına hükmetmelerini önleyerek merkezî otoritenin etkinliğini korumaktı. Hatta 1864 Vilayet Kanunnâmesinin bir amacı da Arazi Kanunnâmesi-nin daha etkili biçimde uygulanabilmesi sağlamaktı²¹.

Kanunnâme hakkında yazılmış şerhlerde, arazinin tek kişiye bırakılmasının büyük ihtilaf ve çekişmelerin doğmasına sebep olacağı, ahalinin bir kısmının arazisiz kalmasına yol açacağı şeklinde değerlendirmelere yer verildiği görülmektedir. Öte yandan bazı kişilere düşecek arazi hisselerinin, onların geçinmesi için yeterli olmayacağı, bununu da geçim sıkıntısına yol açacağı ifade edilerek, bu gibi durumlara sebebiyet vermemek için, arazilerin köy ve kasaba ahalisinin nüfusuna göre eşit parçalara bölünerek ellerine tapu senedi verilmesinin temin edildiği belirtilmektedir. Şerhlerde bu uygulamanın bir köy veya kasabanın ilk defa kurulduğu anda uygulanacağı, yoksa bir kişinin zaman içerisinde tedricen, ferağ ve intikal yoluyla bir köy veya kasabanın mirî arazisini tasarrufuna geçirmesine bir mani bulunmadığı ifade edilmiştir.²² Atıf Bey de bu hususa işaretle "Arazi Kanununun 8. maddesinde bahsi geçen bir köy veya kasabanın bütün arazisinden maksat, o köy veya kasabanın teşkilinde sükna veya tetimme-i sükna denen veya mera ve baltalık denen yerlerin dışında köy ve kasaba kurulurken tarla olmak üzere ahaliye verilen mirî arazidir" demektedir. Buna göre, bir köyün ahalisi dağılır ve arazisi tapuya müstehak olup tekrar köy şekline konulması mümkün olmazsa, çiftlik olmak üzere bir veya birkaç kişiye verilebileceği kabul edilmiştir²³. Kanunnâmede herhangi bir suretle bir kimsenin elinde toplanması mümkün olan mirî arazinin azâmi miktarı hakkında herhangi bir sınırlama yoktur. Mardin, Kanunnâmede yer alan "*bir köyün bütün arazisinin bir adama tefviz olunamayacağı*" yolundaki yasağın halkı koruma esasına müstenit olduğunu, şayet

²¹ Metin Heper, "Osmanlı Siyasal Hayatında Merkez Kenar İlişkisi", *Toplum ve Bilim* Bahar-Yaz, 1980.

²² Halis Eşref, a.g.e., sh.130-131; H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh.52.

²³ Atıf Bey, a.g.e., sh. 51-53.

bütün arazi bir tek adama verilirse, köydeki diğer ahalinin araziden istifade edebilmek için toprak kiralamak zorunda kalacağına işaret etmektedir.²⁴

Bir köyün çiftlik olarak bir tek kişiye verilemeyeceğini amir olan hükümler güçlü toprak beylerinin oluşmasını önlemeye yöneliktir. Bu konuda tanınan tek istisna, köyün iskânının mümkün olmaması halinde tek bir kişiye verilebileceğidir. Şerhlerde de belirtildiği üzere, ahali mevcut olan bir köy çiftlik şekline sokulamaz. Çünkü bir köyün ahali varsa, o köy önceden teşekkül etmiş ve sekizinci madde gereğince kuruluş aşamasında arazisi nüfusuna göre tapu ile ihale edilmiş demek olacaktır. Böyle bir arazinin ahaliiden geri alınıp çiftlik yapılmak üzere bir veya birkaç kişiye ihale edilmesi halinde, ahalinin tasarruf hakkına tecavüz edilmiş olacağı gibi mevcut ahalinin arazisiz kalması ve fahiş ücretlerle çiftlik sahiplerinden arazi kiralama mecburiyetinde kalmaları kaçınılmaz olacaktır.²⁵

Mahkeme kararlarında toprağın tek elde toplanmasına izin verilmediği, özellikle yerel eşrafın küçük köylüyü ezmesine müsaade edilmediği görülmektedir. Sicillerde yer alan mahkeme kayıtlarında bir başkasının arazisine haksız olarak el koyma iddialarının öne çıktığı görülmektedir.²⁶ Aşiret mensupları arasındaki mirî arazi ihtilaflarının da mahkemelerde çözüldüğü kayıtlardan anlaşılmaktadır. Örneğin 11 Safer 1275 tarihinde Sivasın bir köyünde bulunan kürt aşireti mensuplarından Murtaza b. Ali adlı kişi ile aynı aşirete mensup bir başka şahıs arasındaki dava, Sivas il meclisine ait odada yapılan duruşmada ele alınmış, davada sahib-i arz vekili olan Sivas eyaleti defterdarı da hazır olduğu halde dava görülmüştür.²⁷ Bu durum aşiretlerin iç ilişkileri açısından bir fikir vermekte ve ağa ünvanına sahip kişinin tarlayı aşiretten birisine kanunda belirtilmiş usullere uygun olarak devrettiğini göstermektedir. Bu hüküm aşiretlerin iskân edilmiş olduğuna işaret etmesi açısından da önemlidir.

²⁴ Mardin, *Arazi Notları*, sh.32, Mardin'e göre "Kıranın sıhhatinde ise denklik arandığından böyle bir durumda fahiş ücret talebine meydan verilmiş olacaktır. Bundan kiracının zarar görme ihtimali vardır. Ancak bunun bir istisnası vardır. Bir karye ahali dağılmış, yerleri müstehakk-ı tapu olmuş, hükümetin vazifesi oraya ahali getirmek onları ahaliye tevzi etmek iken buna imkân olmazsa, çiftlik olarak bir ferde tefuiz edilebilir. Fakat bu son durum, köy olarak tesisine imkân olmadığı durumda söz konusu olur. Bekaen bir adamın uhdesinde köyün bütün arazisinin toplanması mümkündür. Yani ibtidaen aranan şey bekaen aranmaz. Bir kimse teferrüü ve tefevvüz ede ede bir köyün bütün arazisini uhdesinde toplayabilir. Ve düşünülmelidir ki şu keyfiyet-i cem az çok ahalinin lakaydlığından ileri gelmiştir."

²⁵ Halis Eşref, a.g.e., sh.705; H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh.499.

²⁶ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 272, Hüküm no: 157, t. 3 Zilhicce 1279, sh. 118.

²⁷ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 30, Hüküm no: yok, t. 11 Safer 1275, sh. 103, Hükümde arazinin sınırları belirtilirken, bir taraftan nehir, bir taraftan dere, bir taraftan ismi belirtilen mahal, bir taraftan da "tarik-i amm" (umumi yol) ile çevrili olduğu ve tahminen 20 kile tohum istiâb ettiği ve sahib-i arzdan izin alınarak ihya edildiği, fakat daha sonra adı geçen şahsın bu tarlayı haksız zabt ettiği ifade edilerek tarlanın iadesinin sağlanması istenmiştir. Hükümden anlaşıldığına göre, bu tarla daha önce ağa ünvanlı birisinden kanuna uygun bir şekilde ferâğ yoluyla alınmıştır.

Eşraf ile ahalî arasında görülen davalar, toprakların tek elde toplanıp toplanmadığını tesbit açısından bilhassa önemlidir. Halkın mirî arazi tasarrufuna ilişkin olarak ağalara karşı dava açtığı görülmektedir. Bu hükümler halkın ağalara karşı, kanuni müracaat yollarına başvurabildiklerini göstermektedir²⁸. Hatta daha da ilginç olanı, ağa ünvanına sahip kişilerin de ahaliden olan kişilere karşı aralarındaki kira akdine binaen, tarlalarının başka amaçlarla kullanılmasını önlemek amacıyla dava açmalarıdır. Bu durum ağaların cebir yoluyla değil mahkeme yoluyla haklarını talep ettiklerini göstermesi açısından önemlidir²⁹. Bu tür davalarda mahkemelerin eşrafın etkisinde kaldığı ve onların yönlendirmelerine uygun karar verdikleri akla gelebilir. Ancak elimizdeki örnekler bize doktrinde iddia edildiğinin aksine, ileri gelen eşrafın çok fazla etkili olmadığı ve muamelelerini mahkeme vasıtasıyla yürüttüklerini, kendiliğinden hak alma yoluna gitmediklerini göstermektedir. Çünkü karar metinleri okunduğunda eşrafın iddialarının bir kısmının mahkemece reddedildiği ve sadece ahaliden olan davalıların itirafları ile sabit olan hususların mahkeme kararıyla hüküm altına alındığı görülmektedir. Bu da mahkemelerin eşrafın etkisinde olmadığı yönünde kuvvetli bir delil teşkil etmektedir.

Şuf'a Hakkı ve Vefâen Ferağ

Arazi Kanunnâmesi sadece yukarıda belirtilen hükümlerle değil, özel mülklerde geçerli bazı hukuki uygulamaların mirî arazilerde geçerli olmayacağını belirtmek ve yasaklamak suretiyle de bu amacını gerçekleştirmeye çalışmıştır. Kanunnâme mirî arazide şuf'a hakkını tanımamak suretiyle toprağın tek elde toplanmasını engelleme amacını gütmektedir. Bu esasen mirî arazinin tasarruf biçiminin bir kiralama olmasından kaynaklanmaktadır ki, devletin temel amaçları çerçevesinde olumlu bir düzenlemedir. Mirî arazi mutasarrıfı, tarlasını sahib-i arzın izni ile bir başkasına ferâğ yoluyla devrettiğinde, o tarlaya bitişik tarlası olan kimse, başkasının ödediği bedeli ödeyip tarlayı alamaz, yani yukarıda da belirtildiği üzere mirî arazide şuf'a hakkı geçerli değildir³⁰. Buna mukabil Arazi Kanunu bir köyün sınırları içinde bulunan mirî arazinin, mutasarrıfı tarafından

²⁸ Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri no: 281, t. 17 Şevval 1291, sh. yok.

²⁹ Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri no: 283, t. 1279, sh. yok; Diyarbakır Şer'iyye Sicilleri no: 288, t. 1292, sh. 65; Başka bir sicil kaydında bir kasabanın eşrafı ile ona ait araziye haksız olarak müdahale eden ahaliden üç kişi arasında bir davadan bahsedilmektedir, bkz. Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 39, Hüküm no: yok, t. 1284, sh. 180; Bir başka kayıta ise Sivasta Gürün kazasında ahaliden birkaç kişi ile Hurşid ağa denen kişi arasında Hurşid ağanın haksız müdahalede bulunduğu iddiası ile çıkan arazi davasında, ağanın yalancı şahit tedarikiyle araziye el koymaya çalıştığı ifade edilmekte ve bunun önlenmesi talep edilmektedir, bkz. Ceride-i Mehakim no: 251, t. 30 Cemaziyelahire 1301 ve no: 252, t. 5 Receb 1301.

³⁰ Ömer Hilmi, a.g.e., sh. 64.

bir başka köy ahalisinden olan şahsa ferâğ edilmesi halinde, arazinin bulunduğu köyde yaşayıp da hiç toprağı olmayan yahut toprağı kendisine yetecek miktarda bulunmayan kimselere toprak almada bir rüçhan (öncelik) hakkı tanımıştır³¹. Mirî arazide şufa hakkı geçerli değildir, ancak bu arazinin mutasarrıfı tarafından borç karşılığı vefâen ferağı (geri almak kaydıyla satışı) ise hukuken caiz olup, buna ilişkin şartlar belgelerde gösterilmiştir.³² Şer'iyye sicillerinde vefâen ferâğ'a ilişkin kayıtlara da rastlanmaktadır. Örneğin Balıkesir şer'iyye sicillerinde vefâen ferâğ uygulamalarını gösteren hükümler vardır. Bu kayıtlarda bir mültezimin, altı dönümlük bir mirî araziye, borca mukabil vefâen ferağ yoluyla aldığı görülmektedir ki, bu durum Arazi Kanunnâmesinin bütün ayrıntılarıyla uygulandığını göstermektedir.³³

Miri Arazinin Taksimi

Mirî arazinin tek elde toplanması ve devri ile yakından alakalı bir husus da mirî arazinin taksim edilmesiyle ilgili düzenlemelerdir. Kanunnâme mirî arazinin taksimini şartlara bağlamıştır. Buna göre, arazinin taksiminde arazi memurunun izni gerekmektedir. Bu konuyla ilgili olarak şerhlerde diğer bazı şartlardan da söz edilmektedir. Buna göre mirî arazinin taksiminde, öncelikle taksim edilecek arazinin taksime elverişli olması, ikincisi de taksimin devlete zararlı olmaması şarttır. Bu iki şart taksimin aslî şartlarındandır. Bunun dışında taksimin arazi memurunun izin ve bilgisi dahilinde olması, taksim anında arazi mutasarrıfının veya vekil ve vasilerinin bulunması, ortaklardan biri veya birkaçı tarafından taksim talebinde bulunulmuş olması gerekir.³⁴ Halis Eşref'e göre, "*arazi memurunun bizzat taksimde hazır bulunup taksimi kendi marifetiyle icra etmek gibi fi'len veyahut yalnız icra edilen veya edilecek olan taksime ba'de't-taksim muvafakat eylemek gibi kavlen izni olmaksızın arazi-i emiriye taksim edilemez ve taksim edilir ise ol taksim muteber olamaz.*"³⁵ Arazi Kanunu, tapu memurlarının, memuriyetleri sırasında mahlûl hale gelip "*müstehakk-i tapu*" olan, yani bedel karşılığında başkasına verilebilir hale gelen araziye kendileri için alamayacaklarını kabul etmiştir. Çünkü arazi memuru devleti temsilen bu muameleleri yaptığından, müvekkili durumunda bulunan dev-

³¹ Cin, a.g.e., sh.323

³² İrade-i Meclis-i Mahsus, no:518, t.1274, Buna göre alacaklı ve borçlu veyahut vekilleri, meclis-i memlekete gelerek mal memuru huzurunda, arazinin miktar ve hududu ile sermayesinin ve kesesi beşer kuruştan olmak üzere faizinin miktarı ve yapılan ferağın "*ferağ bilvefa*" olduğu beyan edilerek resmi senede bağlanıp, bu iş için hususi bir defter tutulup kaydının yapılacağı, borcun ödenmesi halinde her iki tarafın yine meclis-i memlekete gelerek borç senedinin geri verilip defterdeki kaydın tashih edileceği ifade edilmiştir.

³³ Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 761, t. 11 Ramazan 1289, sh. 26

³⁴ Halis Eşref, a.g.e., sh.186-187.

³⁵ Halis Eşref, a.g.e., sh.188.

letin arazisini kendisi için alamayacaktır. Bu yasağın getirilmesindeki asıl sebep, kendisinin veya akrabalarının menfaatini devletin menfaatinden üstün tutarak memurun devleti zarara sokabileceği hakkındaki kanaattir. Arazi Kanununun koyduğu bu yasağın mutlak olduğunu belirten Cin, arazi memurunun sadece intikal hakkı sahibi mirasçı olması halinde murisinden kalan araziye tasarruf edebileceğine, böyle bir arazide tapu hakkı varsa bunu başka bir kazanın tapu memuruna müracaat ederek usulüne göre iktisap edebileceğine işaret etmektedir³⁶.

Yabancılar Arazi İntikali ve Emlak Satımı

Devlete ait mirî arazinin tasarrufu konusunda Osmanlı Devleti'nin müslüman ve gayrimüslim tebası arasında bir ayırım gözetilmemiştir³⁷. Nitekim uygulamada mirî araziye ilişkin hususlarda müslüman teba ile gayrimüslim teba arasında davalara rastlandığı gibi, gayrimüslim tebanın kendi aralarındaki davalara da rastlanmaktadır.³⁸ Ancak Osmanlı tebası olmayıp yabancı statüsünde olan kişiler için mirî arazi tasarrufu hususunda bir yasağın uygulandığı görülmektedir. Kısacası Osmanlı tebası olan müslümanlar ve gayrimüslimler devlete ait mirî arazilerde aynı esaslara göre tasarruf hakkına sahipken yabancıların böyle bir haktan yararlanması söz konusu değildi. Hicri 1284 (m. 1867) tarihli kanunun çıkarılmasından önce yabancıların Türkiyede gayrimenkul tasarruf etme hakları yoktu³⁹. Buna bağlı olarak Osmanlı vatandaşı olan birisinin tasarrufunda olan

³⁶ Cin, a.g.e., sh.314-315.

³⁷ Sadece usulsüz olarak manastırlar tarafından tasarruf edilen manastır arazilerinin mirî arazi statüsünde olacağı bunun dışındaki manastır arazilerinin ise mirî arazi statüsünde olmayıp manastırlara ait olacağı belirtilmiştir. Bu düzenlemelere göre, eskiden beri bir manastıra bağlı olup da bu bağlılık defterhane-i amirede kayıtlı ise, bu gibi araziler tapu ile tasarruf olunamayacaktır. Yani haklarında mirî arazi muamelesi yapılmayacaktır. Bu gibi arazilerden ancak manastır mensuplarının istifade edeceği kabul edilmiştir. Bunun dışında sonradan tapusuz olarak ruhbanlar tarafından tasarruf edilen arazilerin onların ellerinden alınacağı ve haklarında mirî arazi muamelesi yapılacağı kabul edilmiştir. Bu araziler şayet ruhban isterse kendilerine, istemezlerse müzayedeye çıkarılarak bedel-i misliyle taliplilere ihale ve tefviz edilecektir, bkz. H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh. 479-480.

³⁸ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 32, Hüküm no: yok, t. 3 Şaban 1277, sh. 5; Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 33, Hüküm no: yok, t. 11 Safer 1278, sh. 2; Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 41, Hüküm no: yok, t. 5 Cemaziyelahir 1286, sh. 226.

³⁹ Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat' ..., sh. 391; A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, İstanbul, 1980, sh. 195; Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden...*, sh. 241-242; Quataert, İmparatorluk içinde yabancıların toprak kullanımının pek görülmediğini söylemektedir; bunun nedeni kısmen merkezî Osmanlı hükümetinin karşı çıkmasıydı. Ama bazı bölgelerde örneğin İzmirde yabancılar toprak edinip önemli toprak sahipleri haline gelebilmişlerdi. Çok sayıda ücretli işçinin çalıştığı büyük çiftliklerde çok seyrek görülüyordu. Anadolu Demiryolu çevresindekiler gibi tarıma yeni açılmış başka bölgelerde küçük mülkiyet egemendi. Buralarda Osmanlı hükümeti binlerce göçmene eşit miktarda toprak dağıtmıştı. Bu örnek toprak dağıtım kalıplarının belirlenmesinde hükümet politikasının oynadığı önemli rolü göstermektedir, bkz. Donald Quataert,

mirî arazinin bir yabancıya intikali de söz konusu değildi. Öte yandan yabancı statüsündeki kişilerin Osmanlı Devleti sınırları içerisinde emlak edinmelerine de izin verilmemiştir. A.Cevdet Paşa, Osmanlı vatandaşı olan birisinin ölümü halinde mirasının yabancı ülke vatandaşı olan akrabasına verilmemesi yüzünden Avusturya devletinin de mukabele bilmisil esasını uyguladığını ifade ederek, halbuki İslam hukukuna göre İslam devleti ile yabancı bir devlet arasında sulh ve anlaşma varsa ülke farklılığının mirasın intikaline mani olmayacağını, fakat Osmanlı Devleti'nde yabancıların emlak tasarrufuna izin verilmediği için miras meselesinin de Avusturya devletinin mukabelede bulunmasına yol açtığını, Arazi Kanunnâmesinin de bu esas üzere tanzim olunduğunu ifade etmektedir. Daha sonra Osmanlı Devleti yabancı ülke vatandaşlarına emlak ve arazi tasarrufu izni verince, Avusturya devleti her iki ülke vatandaşlarının birbirlerine mirasçı olabilmesi için bir mukavele yapılmasını teklif etmiş fakat Babîâli bu konuda tereddüt etmiştir.⁴⁰ Bu mesele Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında da gündeme gelmiş, 1860'da Babîâli yeni bir istikraz için Londra'ya başvurduğunda İngiliz hükümeti, "*Devletin tasarrufunda bulunan araziye, Osmanlı tebasının tabi olduğu şartlar dahilinde yabancılara tasarruf hakkının tanınması*" şartını ileri sürmüştü. Babîâli o tarihte bu şartları kabul etmemiş ve istikraz için Paris'e başvurmuştur⁴¹.

Devletin karşılaştığı bu zorlukların üstesinden gelmek amacıyla bazı düzenlemelere gittiği görülmektedir. H.1284/m.1867 tarihli kanunla yabancılara gayrimenkullerde tasarruf ve temellük hakkı tanındığı halde miras hakkı tanınmamıştır. Arazi kanunu Osmanlı tabiiyetini terk eden kimseyi ve mirasçılarını da intikal hakkından mahrum etmiştir⁴². Osmanlı Devleti tebasından olan birisi öldüğünde emlak ve arazisinin yabancı devlet tebasından olan evlat ve akrabalarına intikal etmeyeceği H.1291 / M.1875) tarihli tezkire ile de teyit edilmiştir.⁴³ Dikkat edilmesi gereken husus, burada mirî arazi kapsamındaki gayrimenkullerde mülkiyet hakkının söz konusu olmayacağıdır. Yabancıların hiçbir tarihte ve hiçbir şekilde mirî araziye mülk olarak almalarına izin verilmemiştir. 1867 tarihinde yabancılara tanınan hak ise mirî araziye malik olma değil sadece mirî araziye tasarruf edebilme hakkıdır. H.1291 / M.1875 tarihli tezkirede "*ecnebilerin uhdelerindeki emlak ve arazi kanunen müstehak olan veresesine intikal eder*" hükmü yer almaktadır. Tezkirede geçen "*kanunen müstehak olan verese*" tabirinden anlaşılan, herhangi bir kanun hükmü ile adî ve şer'î intikalden mahrum edilmemiş olan ve bu miras hakkından istifadeye yetkili mirasçıdır. Osmanlı tebası ise hiç bir kanunla yabancının mirasından

"Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme", çev.A. Günlük, TCTA, c. 6, sa: 49, 1986, sh. 1559-1560.

⁴⁰ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, TTK yay., 3.bs., Ankara 1991, sh.137-140.

⁴¹ E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi, Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, c.6, T.T.K. yay., 5.bs., Ankara, 1995, sh. 212.

⁴² Cin, a.g.e., sh. 250.

⁴³ Düstur, Birinci Tertip, c.4, sh.417, t.1291.

mahrum edilmemiştir.⁴⁴ Pamuk, yabancıların toprak mülkiyetine izin verilmesinden sonra İngiliz uyrukluların İzmir'in iç bölgelerinde önemli miktarda toprak satın almaya ve ihracata yönelik büyük çiftlikler işletmeye başladıklarını söylese de,⁴⁵ yukarıda ifade edildiği gibi burada dikkat edilmesi gereken şey yabancılara mirî arazinin mülkiyetini elde etme hakkının tanınmamış olduğudur. Mirî arazide Osmanlı vatandaşlarına tanınmayan mülkiyet hakkının yabancılara tanınması hiçbir şekilde söz konusu değildir. Uygulamada bazı suistimallere rastlansa da bunlar genelleştirilmesi mümkün olmayan istisnai örneklerdir.⁴⁶

Mirî Arazilerin Vakfedilmesi

Devlete ait arazilerin, bu arazileri tasarruf eden kişilerce vakfedilmek suretiyle devlet mülkiyetinden çıkarılması şeklindeki uygulamalar, devletin kuruluşundan sonraki dönemlerde karşılaşılan suistimaller olup devlet zaman zaman bu tür vakıfları ilga ederek kendi topraklarını geri alma yoluna gitmiştir.

Mirî toprakların vakfedilip edilemeyeceği hususu Kanunnâmede düzenlenmektedir. Vakıf kurumunun suistimal edilmemesi için devlet her dönemde gereken tedbirleri almaya özen göstermiştir. Kanunnamede de bu tedbirlerin devam ettiği görülmektedir. Buna göre bir kişinin kullandığı mirî araziye vakfedebilmesi için, öncelikle bizzat Padişah tarafından verilmiş bir temlik senedine sahip olması gerekir. Burada bizzat Padişahın izninin aranması alt derecedeki memurların suistimallerini önlemeye yöneliktir. Padişah devlet arazisini kişiye özel mülk olarak vermedikçe, o arazinin vakfedilmesi mümkün değildir. Bu madde hükümüne paralel olarak mirî arazi hakkında carî olan usul ve muamelelerin vakıf araziler için de geçerli olduğu hususunda arazi komisyonu mazbatasının *Evkaf-ı Hümayun Nezareti*'ne gönderildiğini görmekteyiz⁴⁷. Bu madde hükmü de mirî arazilerin kişilerin özel mülkü sayılmadığını göstermektedir. Nitekim mahkeme kararlarında da mirî arazi mutasarrıflarının tasarruf ettikleri mirî araziye vakfa çevirme gayretinin mahkemelerin engellemesi neticesinde sonuçsuz kaldığı görülmektedir.⁴⁸

⁴⁴ Cin, a.g.e., sh. 247-248.

⁴⁵ Şevket Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri 1840-1913", *Toplum ve Bilim* 17, 1982, sh. 37.

⁴⁶ Barkan'ın belirttiğine göre "*Temmuz 1295 tarihli bir Şura-yı Devlet kararından anlaşıldığı üzere Al-man teb'asından bir aile Kudüs sancağı dahilinde bütün bir köyün tarlalarını sahiplerinden ayrı ayrı almak suretiyle köyü kendi çiftliği haline sokmuş ve üzerinde binalar inşa ederek hakiki bir malikâneye çevirmiş ve kalkmıştır. Bu usulsüz teşebbüste devletin arazi siyasetini ve kanunların tatbik edicisi mahiyetinde olan bir kısım memurları kolaylıkla elde edilmiş ve merkezî devlet dairelerinin mani olmak hususundaki teşebbüsleri ise siyasi tehditlerle akim kalmıştır.*", bkz. Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat*..., sh. 414, 47 no'lu dn.

⁴⁷ İrade Dahiliye, no:26284, t.11 Receb 1274; evkaf mahlulâtının takrir eden muacceleleriyle taleplerine icarı hakkında, bkz. İrade Dahiliye no: 39225, t.29 M 1284 ve İrade Dahiliye no: 39828, t. 3 Ra 1284.

⁴⁸ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 40, Hüküm no: yok, t. 25 Safer 1285, sh. 89.

Cebri İcra ve Mirî Arazi

Mülkiyeti devlete ait olan mirî arazilerin bu statülerinin korunabilmesi ve devletin bilgisi haricinde el değiştirmesinin önüne geçilebilmesi için başlangıçta mirî arazi mutasarrıflarının şahsi borçlarına mukabil, alacaklıların mirî arazi- lere el koyamayacağı prensibinin benimsendiği görülmektedir. Bilindiği gibi Ka- nunnâme çıkarıldığında mirî arazinin borç ödemeyeceği temel bir kural olarak kabul edilmiş ve sadece vefâen ferâğ'a izin verilmiştir. Arazi Kanunnâmesinde, alacaklının borçlu olan kimsenin tasarruf ettiği mirî araziye alacağına mukabil el koyamayacağı, başkasına ferâğ etmesi için de borçlunun zorlanamayacağı açıkça belirtilmiştir. Bu uygulama genel olarak "*mirî arazinin borç ödemeyeceği*" ilkesinin bir yansımasıdır⁴⁹. Bu prensibe uygun olarak ve ayrıca mirî arazide şer'î miras hukukundan farklı tasarruf ve intikal kaideleri geçerli olduğundan, bu gibi mal- lar borç ödemek için zabtedilemezler⁵⁰. Bu konuyla ilgili belgelerden anlaşıldı- ğına göre uygulamada bu hususa özellikle dikkat edildiği, belgelerde, mültezim- lerin alacakları için mirî araziye el koyamayacağı ve çiftçilerin kendi geçimlerini sağlayacak miktarda mirî araziye devlet alacağı için dahi olsa el konamayacağı- nın belirtildiği görülmektedir⁵¹. Daha sonraki tarihlerde "mirî arazinin borç öde- meyeceği ilkesi" çerçevesinde, üçüncü şahısların alacakları için borçlunun tasar- rufundaki mirî araziye el koyamayacağı ilkesine devletin alacakları açısından bir istisna getirilmiştir. Arazi Kanunnâmesinin 115. maddesinde, hicrî 1277 ve 1278 tarihli irade-i seniyyelerle yapılan tadillerle önce devlete ait borçlara mahsus ol- mak üzere bir istisna getirildiğini görmekteyiz⁵². Borçlu kişilerin ellerinde bulu- nan mirî arazilerin bu borca mukabil "furuht" edilip edilmeyeceği konusunda yayımlanan bir iradede, Arazi Kanunu hükümlerine göre mirî arazi borç ödemeye- ceğinden borçlunun elinde bulunan arazinin sattırılmamasının kararlaştırıldığı, fakat devlet alacaklarının bundan müstesna tutulduğu ifade edilmiştir⁵³. Daha sonra çıkartılan H.1286 tarihli nizamnâmedeki bir hükümle, adî borçlara şamil olmak üzere mirî araziye el konulabileceği esası kabul edilmiştir⁵⁴.

III. ARAZİ KANUNNÂMESİNİN UYGULANIŞI

Arazi Kanunnâmesinin, neşredilir neşredilmez Anadolu ve Rumelide büyük ölçüde uygulamaya konulduğu, diğer bölgelerde ise daha sonraki tarihlerde uy-

⁴⁹ Külliyyat-ı Kavanin, c.10, no:3581, t.1277.

⁵⁰ Ö. L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, c.III, S.5-6, 1966, sh.19.

⁵¹ Külliyyat-ı Kavanin, c.10, no:4460 t.1278.

⁵² 115. madde hükmü, "Deyn için emval-i gayri menkulenin furuhtu hakkında 15 Şevval 1288 tarihli nizamnâme" ile ortadan kaldırılmıştır, bkz. Hüsnü Efendi, a.g.e., sh.247.

⁵³ Düstur, Tertib-i Sani, c.1, sh.85, t.7 Rebiülevvel 1279.

⁵⁴ Barkan, Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat "...", sh.386.

gulanmaya başlandığı görülmektedir. Hem şer'iyye sicillerinde hem de Ceride-i Mehâkim'de yer alan mahkeme kararlarından Kanunnâmenin hangi bölgelerde uygulandığı, arazilerin büyüklüğü, arazilerin ne tür ihtilaflara konu olduğu, arazi memuru denen kişilerin davalara katılıp katılmadığı, davada taraf olan kişilerin niteliği, arazileri kimlerin tasarruf ettiği (gayrimüslimler, kadınlar, köleler v.s.), arazinin kadınlara intikal edip etmediği ve buna benzer konulara dair sonuçlar çıkarmak mümkündür.

Kanunnâmenin uygulanıp uygulanmadığı konusunda bize en kesin bilgiyi bu mahkeme kayıtları vermektedir. Herşeyden önce araziye ilişkin mevzuatın ve bu mevzuatta yapılan değişikliklerin şer'iyye sicillerinde kaydedildiği görülmektedir. Sivas şer'iyye sicilinde Arazi Kanunnâmesinin metni yer almaktadır⁵⁵. Bu da Kanunnâmenin bu şehre gönderilip mahkeme siciline kaydedildiğini ve uygulamaya esas alındığını göstermektedir. Benzer uygulamayı diğer bölgelere ait şer'iyye sicillerinde de görmekteyiz. Mesela, Konya şer'iyye sicillerinde de Arazi Kanunnâmesi metni yer almaktadır⁵⁶. Yani Kanunnâme bu bölgede de uygulama imkânına kavuşmuştur. Öte yandan mevzuattaki değişikliklerin de şer'iyye sicillerinde kaydedildiği görülmektedir⁵⁷. Bu kararlarda Arazi Kanunnâmesinin değişik hükümlerine atıf yapılarak ihtilafların bu hükümlere göre çözüldüğü de açıkça ortaya çıkmaktadır⁵⁸. Arazi Kanununun adı zikredilmese de, sicil kayıtlarında yer alan bazı tabirlerden arazinin mirî olduğu rahatlıkla anlaşılabilmektedir. Örneğin kayıtlarda geçen "*ferâğ-ı kat'i-i mutebere*", "*tefviz*" gibi ifadeler arazinin mirî arazi olduğunu gösteren ifadelerdir⁵⁹.

Kanunnâmenin yürürlüğe girdiği tarihte arazi davaları şer'iyye mahkemelelerinde görülmekte olup bu uygulama H.1292 / M.1875 yılına kadar devam etmiş, bu tarihten itibaren arazi davaları nizâmiye mahkemelerinde görülmeye başlamıştır. Uygulamada nizâmiye mahkemeleri kayıtlarını gösteren herhangi bir defter veya arşiv kaydına -istisnai bir iki örnek hariç- bugüne kadar rastlanılamamıştır. Ancak nizâmiye mahkemelerinin verdikleri kararları temyizen inceleyen

⁵⁵ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 30, sh. 84'ten itibaren.

⁵⁶ Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 89, sh. 46.

⁵⁷ Örneğin "*ferâğ bi'l ufa*" hakkında Tapu Nizamnâmesine yapılan zeyl sicile kaydedilmiştir, bkz. Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 270, Hüküm no: 148, sh. 79; Kayıtlardan arazi sahiplerinin statülerini, toplumsal konumlarını, ihtilafın çözümündeki hukuki mekanizmaları, kullanılan arazilerin büyüklüklerini tesbit edebiliriz. Şer'iyye sicili kayıtları çok teferruatlı kararları içermektedir. Bu nedenle uyumsuzluk konusu hakkında ancak genel bir intiba edinilmektedir. Fakat bu kararlar yine de bize araziye ilişkin uygulamalar hakkında önemli bilgiler vermektedir.

⁵⁸ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 272, Hüküm no: 157, t. 3 Zilhicce 1279, sh. 118; Konya şer'iyye sicillerinde yer alan bir Hükümde Arazi Kanununun çıkarıldığı tarih de belirtilmek suretiyle kanunun 97. maddesi açıkça zikredilmiştir, bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 91, t. 15 Zilkade 1282, sh. 45.

⁵⁹ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 277, Hüküm no: 53, t. 13 Zilkade 1282, sh. 30.

mahkemenin vermiş olduğu kararları içeren Ceride-i Mehâkim'de yayınlanan temyiz kararlarına dayanarak, dolaylı yoldan da olsa bilgi edinebilmekteyiz. Bu kararlarda geçen ve davaların hangi şehirlerdeki mirî arazilerle ilgili olduğunu gösteren ifadelerden, Kanunnâmenin ülkenin hemen her bölgesinde uygulandığı görülmektedir. Ceride-i Mehâkim kayıtlarında, Suriye'de⁶⁰, Tırhala'da⁶¹, Selanik'te⁶², Bağdat'ta⁶³ ve ülkenin diğer yerlerinde⁶⁴ bulunan nizâmiye mahkemelerinde görülmüş arazi davalarına rastlamaktayız. Bazı kayıtlardan Arazi Kanunnâmesinin Irak⁶⁵ Sakız Adası⁶⁶ ve Yafa'da⁶⁷ da uygulandığı görülmektedir. Bütün bunlar ülkenin her tarafında Arazi Kanunnâmesinin uygulandığını göstermektedir.

⁶⁰ Örneğin Suriye istinaf mahkemesinde böyle bir dava vardır ve açıkça Arazi Kanunnâmesine atıf yapılmaktadır. Bkz. Ceride-i Mehakim no: 71, t. 12 Zilhicce 1297 ve no: 72, t. 19 Zilhicce 1297.

⁶¹ Örneğin Tırhala sancağının Tırnova kazasında manastır rahipleri ile müslüman köy ahalisi arasında çıkan ihtilafta 6.000 dönümlük bir çiftliğin ihtilaf konusu olduğu görülmektedir. Bkz. Ceride-i Mehakim no: 74, t. 3 Muharrem 1297 ve no: 75, t. 11 Muharrem 1297.

⁶² Örneğin Selanik istinaf mahkemesince bakılan bir davada, Saray adlı köyde bir kişinin, mah-lul olan araziye ferağ yoluyla aldığı, bu araziye köy ahalisince vukubulan müdahalenin önlenmesi istenmiş, bidayet mahkemesi de o yönde karar vermiş, köy ahalisi ise karar hakkında istinaf yoluna gitmiş, temyiz makamı da arazinin her dönümünün altmış kuruştan sahib-i arzın izni ile o şahsa tefviz edildiğini belirterek köy ahalisinin iddasını reddetmiştir. Bkz. Ceride-i Mehakim no: 90, t. 28 Rebiülahir 1298.

⁶³ Bağdatta nizâmiye mahkemelerinin araziye ilişkin uygulamaları hakkında bkz. Ceride-i Mehakim, no: 62, t. 1296, sh. 490; Özellikle Bağdat vilayetinde Tanzimat'la birlikte bölgenin mamur bir hale getirilmesi için alınacak tedbirler konusunda başlıca iki nokta üzerinde durulduğu görülmektedir. Bunlardan birisinin kara ve deniz yolunun kısaltılıp ürünlerin dışarıya ihracının sağlanması, diğerinin ise bölge halkının emlak ve arazi tasarrufu haklarının garanti altına alınması olduğu görülmektedir. Sonuçta Irak arazisi hakkında da arazinin tapu ile dağıtımı yoluna gidilmesi ve defter-i hakani teşkilatının buralarda da kurulması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bkz. İrade-i Meclis-i Mahsus, no: 1531.

⁶⁴ Örneğin Hamid sancağı dahilinde Uluborlu kazasına tabi Senirkent köyünde oturan Ayşe hanımla eski kocası arasında çıkan ihtilaftan dolayı Hamid bidayet mahkemesince verilen kararın temyizen incelenmesinde ise, davanın esasen çiftlik arazisinin tasarruf hakkı meselesinden kaynaklandığını ve davanın kaza bidayet mahkemesinde arazi memuru hazır olduğu halde Arazi ve Tapu Kanun ve Nizamnâmesine uygun olarak görülmesi gerektiğine karar verilmiştir. Bkz. Ceride-i Mehakim no: 96, t. 11 Rebiülahir 1298; Keza bu kayıtlardan birine göre, Drama sancağına tabi Doksad karyesinde araziye ilişkin çıkan ihtilafta, Drama bidayet mahkemesince verilen karar temyiz edilmiş, temyiz kararında ilk derece mahkemesince verilen altı dönüm tarlaya yapılan müdahalenin menî hükmü bozulmuştur, bkz. Ceride-i Mehakim no: 99, t. 3 Receb 1298.

⁶⁵ Hicri 1287 tarihinde Irak'ta bulunan arazi hakkında yapılan düzenlemede mültezimlerin aşırı hırsına ve fazla gelir elde etme arzularına işaret edilerek, bu davranışların ziraatin gelişmesini önlediği belirtilmiş ve geçmiş ikiyüz sene içerisindeki uygulamanın pek de yararlı olmadığı, bu araziler hakkında da Arazi Kanunnâmesinin hükümleri çerçevesinde işlem yapılması karara bağlanmıştır, bkz. Külliyyat-ı Kavanin, c.16, no: 4018.

⁶⁶ Sakız adası hakkında çıkarılan ve "*Sakız Ceziresi Hakkında Ferman-ı Ali Sureti*" başlığını taşıyan belgeye baktığımızda, Anadolu ve Rumeli ile Cezayir-i Bahr-i Sefid'de daha önce uygulanan usulün, Sakız adasında da aynen uygulanması ve arazinin tahrir edilmesi, ahalinin ileri gelenlerinden oluşturulacak bir emlak komisyonu vasıtasıyla araziye ilişkin işlemlerin yürütülmesi ve alınacak vergiler hususunda bazı düzenlemelere yer verildiği görülmektedir. Bkz. Külliyyat-ı Kavanin, c.14, no: 2357, t. 1285.

⁶⁷ Yafa Kazası arazisinin de mirî arazi kapsamında değerlendirildiği ve h.1294 tarihinden itibaren

Arazi Kanunnâmesi genel bir kanunnâme olup ülke genelinde uygulanmak amacıyla çıkarılmış olmakla beraber bazı bölgelerde uygulanmadığı ve istisna edilen bu yerlerle ilgili olarak özel düzenlemeler yapıldığı görülmektedir. Kanunnâmenin kapsamı dışında bırakılan yerlerden birisi Bosna diğeri de Niş'tir. Nitekim A. Cevdet Paşa, Bosna vilayeti çiftliklerinin hususi bir nizamnâme ile genel kanunlardan (kavânin-i umûmiyeden) istisna edildiğini ve Niş tarafındaki çiftlikler için de ayrı bir nizamnâme yapılarak, bazı çiftliklerin eski örf'e göre (teâmül-i kadîmi vechile) tasarruf edildiğini yazmaktadır.⁶⁸ Benzer bir uygulama Yanya'daki çiftlikler için yapılmıştır.⁶⁹ Bosna çiftlikleri hakkında ayrı bir nizamnâme yapılmasının bir sebebi, bölgedeki mültezimlerin suistimallerinden dolayı bölgedeki çiftçilerin isyan derecesine ulaşan memnuniyetsizliklerini önlemektir.⁷⁰

arazi memurlarının bu araziler hakkında mülk senetleri verdiği, boşalan bu araziler üzerinde evler inşa edilip yeni mahalleler oluşturulduğu ifade edilerek bu tarihten sonra bu araziler hakkında mülk senedi verilmemesi istenmiştir. Bkz. *Külliyyat-ı Kavanin*, c.32, no: 6561 (Takvim-i Vekâyi, Tertib-i Sâni, 18 Receb 1309, 5 Şubat 1307, no: 211)

⁶⁸ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, yay. C. Baysun, T.T.K. yay., 3.bs., Ankara, 1991, sh. 142; A. Cevdet Paşanın belirttiği üzere, "Bosna çiftlikleri hakkındaki nizamnâme, çiftlik sahiplerinin tasarruf haklarını teminat altına alan bir düzenleme idi. Hristiyanlar arasında birtakım kimseler nizamnâmenin uygulanmamasını istiyorlardı. Halbuki bu nizamnâme çiftlik sahiplerinden insafsız kişilerin suistimallerine mani olacak bir yapıya sahipti". Bkz. A. C. Paşa, *Tezâkir 21-39*, sh. 6. Barkan da bu hususa işaretler, 14 Safer 1276 tarihli Bosna çiftlikleri hakkındaki nizamnâme ile, 7 Zilkade 1278 tarihli Teselyadaki çiftliklere mahsus olmak üzere neşredilen nizamnâmelerin Arazi Kanunnâmesine nazaran bazı farklı düzenlemeler getirdiğini ve bu nizamnâmelerde toprak işçiliği münasebetlerini geniş ölçüde düzenleyen hükümlere yer verildiğini belirtmektedir. Bkz. Barkan, a.g.m., sh. 415, 48 no'lu dn.

⁶⁹ Yanya vilayeti çiftlikleri hakkında da özel düzenlemeler yapıldığını buna ilişkin çıkarılan özel emirlerden anlamaktayız. Burada her ne kadar ayrı bir özel nizamnâme söz konusu olmamış ise de bazı özel emirler ve mahallî adetlerle işlerin yürütüldüğü görülmektedir. Bkz. A. Cevdet Paşa, *Tezâkir 40-Tetimme*, sh. 143.

⁷⁰ Devlet bu usullere paralel olarak çiftlik sahipleri ile kiracılar arasındaki ilişkileri de düzenlemeye ve düzeltmeye çalışmıştır. Bosna ve Hersek'teki sancaklarda bulunan çiftliklerde cari olan yarıcılık, üçleme, dörtleme, beşleme usulleri hususunda ashab-ı alaka (çiftlik sahipleri) ile müstecirler (kiracılar) arasında ekip-biçmeye ilişkin kaidelerde yapılan tadilatlar da bu dönemde karşımıza çıkmaktadır. Bu düzenlemelerde angarya yasaklanarak kiracıların çiftlik sahibinin hizmetinde istihdam olunamayacağı açıkça ifade edilmiştir. Yine bu düzenlemelere göre, ashab-ı alaka her istediği zaman kiracıları çiftlikten çıkarmağa yetkili olamayacaktır. Ancak kiracı, çiftliğin arazisinde çalışmayıp kanunî bir özürlü olmaksızın işi tatil edip çiftlik sahibini menfaatinden mahrum ederse veya başka bir suretle zararına sebebiyet verirse veya çiftlik sahibinin hissesini vermeyip aralarındaki sözleşmeye aykırı davranırsa, ashab-ı alakanın hükümete müracaatı ile yapılacak tahkik üzerine bu hususun doğruluğunun tesbiti halinde, müstecirin ıslahı kabil olmazsa hükümet marifetiyle çıkarılacağı; öte yandan bulundukları çiftliği kendi isteği ile terkedecek olan müstecirlerin de bu durumu harman sonunda ashabı alakaya haber vermeleri gerektiği, haber vermeksizin çiftliği terkeden müstecirin bu hareketi dolayısıyla ashabı alakanın uğrayacağı zararın hükümet vasıtasıyla tazmin ettirileceği ifade edilmiştir. Ashab-ı alakanın da çiftlik hasılatından kendilerine ait olan hisseyi iltizama vermeleri kesinlikle yasaklanmış ve aksine davranan ashab-ı alakanın hükümetçe engelleneceği ifade edilmiştir. Bu düzenlemelerde angarya yasaklanarak kiracıların çiftlik sahibinin hizmetinde istihdam olunamayacağı açıkça ifade edilmiştir. Yine bu düzen-

Fakat Cevdet Paşanın ifadelerinden anlaşıldığına göre, bu nizamnâmeler bir müddet uygulanmadan kalmış, daha sonra kendisinin çalışmaları neticesinde uygulamaya konulmuş, çiftçiler lehine yapılan iyileştirmelere rağmen iş yine yüzü üstü bırakılmış, çiftçiler altı yıllığına aldıkları yerleri sonradan kârıyla çiftlik sahiplerine satmışlar alıştıkları eski çiftçilik haline dönmüşlerdir⁷¹.

Kanunnâmenin Uygulanmasında Arazi Memurlarının Rolü

Arazi Kanunnâmesi, özellikle mirî arazinin mülkiyetine ilişkin ihtilafların önüne geçebilmek için, mirî araziye ilişkin muamele ve işlemlerin arazi memurunun katılımı ve izni ile yapılmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca mirî araziye ilişkin davalarda yargılama usulü açısından arazi memurlarının kendi görev alanına giren davalarda hazır bulunmaları da şart koşulmuş, bu şarta uyulmadan görülen davalarda verilen kararların geçerli olmayacağı hüküm altına alınmıştır⁷². Ancak doktrinde bu uygulamanın eleştirilmiş, arazi memurunun pek fonksiyonel olmadığı ifade edilerek, getirilen bu düzenlemenin sonuçsuz kaldığı ileri sürülmüştür. Barkan'a göre, Tanzimat'la başlayan yeni şartlar ve teşkilat içinde, arazi memurunun izni meselesi bütün kıymet ve öneminini kaybederek tatbikatta hiçbir tesiri kalmayan bir formalite haline gelmiştir⁷³. Ancak aşağıda yer verilen bilgilerden de anlaşılabileceği üzere bu konuya ilişkin hükümler literatürde ifade edilenden daha ciddi ve etkili bir uygulamaya konu olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde mirî araziye ilişkin işleri yürütmekle görevli ve yetkili olan ve arazi memuru veya sahib-i arz olarak anılan kişilerde zaman içerisinde

lemelere göre, ashab-ı alaka her istediği zaman kiracıları çiftlikten çıkarmağa yetkili olamayacaktır. Ancak kiracı, çiftliğin arazisinde çalışmayıp kanunî bir özürlü olmaksızın işi tatil edip çiftlik sahibini menfaatinden mahrum ederse veya başka bir suretle zararına sebebiyet verirse veya çiftlik sahibinin hissesini vermeyip aralarındaki sözleşmeye aykırı davranırsa, ashab-ı alakanın hükümete müracaatı üzerine yapılacak tahkik üzerine bu hususun doğruluğunun tesbiti halinde, müstecirin ıslahı kabil olmazsa hükümet marifetiyle çıkarılacağı; öte yandan bulundukları çiftliği kendi isteği ile terkedecek olan müstecirlerin de bu durumu harman sonunda ashabı alakaya haber vermeleri gerektiği, haber vermeksizin çiftliği terkeden müstecirin bu hareketi dolayısıyla ashabı alakanın uğrayacağı zararın hükümet vasıtasıyla tazmin ettirileceği ifade edilmiştir. Aşhab-ı alakanın da çiftlik hasılatından kendilerine ait olan hisseyi iltizama vermeleri kesinlikle yasaklanmış ve aksine davranan ashab-ı alakanın hükümetçe engelleneceği ifade edilmiştir. Bkz. *Düstur*, tertib-i sani, c. 1, sh. 78-84, t. 14 Safer 1276; Barkan, a.g.m., sh. 416.

⁷¹ A. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 21-39, sh. 61-62; A. Cevdet Paşa, *Maruzat*, sh. 65-67.

⁷² Arazi memurlarının, mirî arazi ile vakfedilen arazilerin mülkiyetine (rakabelerine) ilişkin hususlarla, mahlul olmalarına ait hususlarda, sahib-i arz sıfatıyla mahkemeye davet edilerek hasım tarafından biri olarak hazır bulunacakları, bunun dışında hasım iki taraf arasındaki davalarda ise (sadece mirî arazi hukukunu korumak için) üçüncü şahıs sıfatıyla davaya dahil olabilecekleri kabul edilmiştir. Bkz. *Düstur*, tertib-i sani, c. 4, sh. 5, no: 3, t. 25 Şevval 1329 / 5 Teşrinievvel 1327.

⁷³ Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat'....", sh. 385.

bazı değişiklikler yapılmıştır. Arazinin bir başkasına ferâğı veya mahlul olması (boşalması) durumunda izin ve tefviz muameleleri önceleri tımar ve zeamet erbabı tarafından idare edilirken, Tanzimat'ın başlangıcında bu görev mültezim ve muhassıllara verilmiş, daha sonra bunlardan da alınarak bu iş için tayin edilen özel memurlar aracılığıyla icra edilmeye başlanmıştır⁷⁴. Ebûlûla Mardin'e göre, tefviz muamelesini Osmanlı Devletinin teşkilinden H.1255 tarihine kadar ashab-ı tımar ve zeamet; H. 1255-1263 tarihleri arasında kısmen ashab-ı tımar ve zeamet kısmen de mültezimler; H.1263-1274 arası mültezim ve muhassıllar; H.1274-1290 (Defter-i Hakani⁷⁵ idaresinin kuruluş tarihi) tarihleri arasında mal memurları; H.1290'dan sonra ise Defter-i Hakani yani tapu memurları yapmışlardır⁷⁶. Bu tarihte yayınlanan bir irade ile de mirî arazinin tefviz ve ihalesinin Padişahça tayin edilen kişinin (sahib-i arzın) huzurunda yapılacağı belirtilmiştir⁷⁷. Benzer

⁷⁴ Atif Bey, a.g.e., sh.29; 1858'den önce de tayin edilen arazi memurları ve tapu ashabının neleri yapıp yapamayacağı yayınlanan iradelerle belirlenmiştir. Örneğin, arazinin mahlul olması halinde tapu ashabının bedel indirimi teklifinde bulunmaya yetkili olmadığı, boşalan çiftliklerin hazine tarafından müzayede yoluyla verileceği belirtilmiştir. Buradan anlaşıldığına göre boşalan araziler önce bulundukları yerde müzayedeye çıkarılıyor, daha sonra da hazine tarafından tekrar açık artırma yoluyla ihaleye çıkarılıyordu. Bu bir anlamda merkezin taşıyıcı denetimi anlamına gelmekteydi. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c. 7, no: 4734, t. 1269; Yine 1858'den önce, taşralarda mal müdürü ve katibi olarak seçilecek kişilerin hangi esaslara göre belirleneceği ve tayin ve azillerinin nasıl yapılacağına dair emirler de yayınlanmıştır. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c.7, no: 5882, t. 7 Rebiülahir 1267.

⁷⁵ Devletin vilayetlerde kurulacak Defter-i Hakânî idareleri hakkında sık sık irade yayınladığı görülmektedir. Böyle bir iradede, araziye ilişkin meselelere ait esasların Arazi Kanunnâmesinde yer aldığı, bu esasların icra edilebilmesi ve ahaliye teminat verilebilmesi için gerekli teşkilatın kurulması lüzumundan bahsedilmiş ve bu çerçevede her vilayet için gereği kadar arazi memuru ve kâtibi tayini hususunun şimdikiye kadar tam anlamıyla gerçekleştirilemediği, bunun da hazinenin gelir kaybetmesine yol açtığı, bunun önüne geçilebilmesi amacıyla Yanya, Aydın, Selanik Diyarbekir, Erzurum ve Hüdavendigar vilayetlerine defter-i hakani müdür, memur ve kâtipleri tayin edilip bunlar için gerekli tahsisatların ödenmesi karar altına alınmıştır. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c. 16, no: 4687, t. 1287, belge "Bazı Vilayatta İcra Kılınacak Defter-i Hakani İdareleri Teşkilatı Hakkında İrade-i Seniyye" başlığını taşımaktadır.

⁷⁶ Mardin, *Arazi Notları*, sh.25-26; Cin, a.g.e., sh.98-99; h.1276 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre bu tarihlerde Arazi memurlarının bulunmadığı durumlarda kendilerine tapu kâtiplerinin vekâlet etmeleri ve bunlara yapılacak ödemelere ilişkin esaslar da belirlenmiştir. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c.9, no:3572, t.5 Rebiülahir 1276.

⁷⁷ "Arazi-i Emiriye Davalarında Defter-i Hakani Memurlarının ve Bulunmadıkları Halde Vekillerinin Huzuru Hakkında İrade-i Seniyye" başlıklı bir belgede, mirî arazinin tefviz ve ihalesinin padişahça tayin edilen bir kişinin (sahib-i arz) huzurunda yapılacağı belirtilmiştir. Mirî araziye ilişkin davalarda, (sahib-i arzın davada bulunması gerekli olan hallerde) mahkemelerce verilen ilamlarda, bazı yerlerde vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi mülkiye memurlarının, bazı yerlerde ise defterdar, muhasebeci, mal müdürü ve kâtiplerin, bazı yerlerde ise defter-i hakani memurları ile tapu memuru ve kâtiplerinin sahib-i arz kaymakamı olarak gösterilmesinin, uygulamada tereddüt doğurduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle durumun Meclis-i Vükelada görüşülerek mirî araziyle ilgili işlerin kural olarak tapu memurlarınca yerine getirilmesi gerektiği, ancak başta bütün vilayetlere bu tür memurlar gönderilmediğinden onlara ait görevlerin diğer idarî görevlilerce yerine getirildiği, halihazırda ise gerekli yerlere *Defterhane-i Hakani* nezareti tarafından memur ve kâtipler tayin edilmesiyle önceki durumun ortadan kalktığı,

biçimde sahib-i arzin izni olmaksızın ferağ edilen mirî araziye ilişkin davanın "*meclis-i kebir-i eyâlet*"te (büyük eyalet meclisinde), valinin de hazır bulunduğu duruşmada görüldüğüne dair kayıtlar mevcuttur⁷⁸.

Mahkeme kayıtları, literatürdeki eleştirilerin aksine, arazi memurunun önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Sicil kayıtlarından arazi memurluğu görevinin kimler tarafından yerine getirildiği⁷⁹, arazinin rızai taksimlerinin Kanunnâme hükümleri çerçevesinde sahib-i arzin huzurunda yapıldığı⁸⁰, tasarruf hakkı sahiplerinin bazen arazi memurlarına karşı dava açtığı⁸¹, sahib-i arzin izni olmaksızın yapılan ferağın geçersiz olduğuna ilişkin iddiaların işlemin iptali için haklı bir sebep olarak kabul edildiği⁸², mirî araziye ilişkin davalarda

bundan sonra miri araziye ait davalarda defterhane memurlarının bizatihi bulunacakları, bizzat bulunamadıkları takdirde vekilleri makamında olan tapu kâtiplerinin ve henüz tapu usulü tesis olunamayan yerlerde ise teşkilat tamamlanıncaya kadar geçici olarak mutasarrıf, defterdar, kaymakam ve mal memurlarının sahib-i arz olarak kabulü karara bağlanmıştır. Bkz. *Külliyat-ı Kavanin*, c. 19, no: 3598, t. 1290. Tapu Nizamnâmesine göre, taşralarda mirî arazinin tefviz ve ihalesine mal memurları, yani defterdarlar, mal müdürleri ve kaza müdürleri yetkili kılınmış ve bunlar sahib-i arz hükmüne geçmiştir. 26 Zilhicce 1290 tarihli bir tezkireye göre tapu usulü tesis edilemeyen yerlerde muvakkaten mutasarrıf, kaymakam ve mal müdürleri; tapu usulü tesis olunan yerlerde ise defter-i hakani memurları ve şayet bizzat bulunmazlarsa vekilleri konumundaki tapu kâtiplerinin sahib-i arz makamında olacağı kabul edilmiştir. Bkz. Atıf Bey, a.g.e., sh.29; *Külliyat-ı Kavanin*, c.6, no:1766.

⁷⁸ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 277, Hüküm no: 53, t. 13 Zilkade 1282, sh. 30.

⁷⁹ 1278 tarihli bir sicil kaydına göre, Ankara'nın mal kâtibi, şehirdeki bütün mirî arazinin sahib-i arzı hükmündedir, bkz. Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 270, Hüküm no: 109, t. 11 Receb 1278, sh. 59; Konyada arazi memuru olarak görev yapan kişilerin sürekli değiştiği, arazi kâtipleri yanında askerlerin de arazi memuru olarak görev yaptığı görülmektedir. Bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 92, t. 20 Şevval 1283, sh.10. Örneğin bir hükümde ihtilaf konusu bir mera ile ilgili bir davada, sahib-i arz vekâleti uhdesinde bulunan Konya valisinin gönderdiği vekil olarak bir asâkir-i zabtiye yüzbaşısı ile Konya sancağı evkaf müdürünün gönderdiği vekili olan asakir-i zabtiye süvari neferlerinden birisinin, arazi memuru olarak istihdam edildiği görülmektedir. Bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 91, t. 15 Zilkade 1282, sh. 45. Yine bir kadın ile vekilinin açtığı bir davada Konya valisi olup sahib-i arz vekâleti de uhdesinde bulunan İzzet Paşanın kendi vekili olarak gönderdiği Konya tapu kâtibi hazır olduğu halde 9 dönüm tarlaya el koyan şahsın duruşması yapılmıştır. Bkz. Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 91, t. 25 Şevval 1282, sh.31.

⁸⁰ Sivas Şer'iyye Sicili, Defter no: 33, Hüküm no: yok, t. 21 Safer 1278, sh. 21.

⁸¹ Mardin'de bir arazi mutasarrıfı Mardin meclisinde teşkil olunan mahkemede 230 kile Mardin tohum istiâb eder arazide on seneden fazla bir zamandan beri ihtilafsız olarak araziye ekip biçtiğini ve hakk-ı kararının sabit olduğunu, bu nedenle arazi memurlarının bu araziye başkalarına tefviz etmelerinin mümkün olamayacağını iddia etmiş ve mahkemece bu iddia kabul edilerek arazinin davacı elinde bırakılmasına karar verilmiştir. Bkz. Mardin Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 194, Hüküm no: yok, t. 1280, sh. 28.

⁸² Sivas Şer'iyye sicillerine ait bir kayıta ihtilaf konusu tarlanın yirmi ölçek tohum istiab eder bir kıt'a tarla olduğu ve hudutları belirtilen tarlayı, davacı olan kişinin sahib-i arzin izni olmaksızın ferağ ettiği anlaşılmıştır. Sonradan davacının yaptığı ferağdan pişman olarak izinsiz ferağın geçersiz olduğunu ileri sürüp tarlasını geri almak istemesi üzerine, davalı da durumun ifade edildiği gibi olduğunu kabul etmiş, verdiği parayı geri alıp araziye iade etmiştir. Bkz. Sivas Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 30, Hüküm no: yok, t. 23 Receb 1274, sh. 10; Üç

sahib-i arz olan kişilerin veya vekillerinin hazır bulunduğu ve izninin gerektiği⁸³, bu uygulamaların istikrarlı bir seyir takip ettiği görülmektedir.

Arazi Tahrirlerinin Kanunnâmenin Uygulanmasındaki Önemi

Daha önce de ifade edildiği üzere, Osmanlı Devleti, 17. ve 18. yüzyıllarda mirî araziler üzerindeki kontrolünü kaybetmiş ve ayânlar büyük toprak parçaları üzerinde hakimiyet tesis ederek, arazileri kendi mülkleri gibi kullanmaya başlamışlardır. Merkezin bu topraklar üzerinde yeniden hakimiyet tesis etmesi ancak 19. yüzyılda mümkün olabilmıştır. Arazi Kanunnâmesinin neşrinden önce, 19. yüzyılın başlarında, devlet mirî toprakları yeniden kayıt ve hakimiyeti altına almıştır. Genel olarak literatürde Osmanlı arazi tahrirlerinin başarılı olmadığı, izlenen politikanın işe yaramadığı, arazilerin gerçek kullanıcıları adına değil, büyük arazi mutasarrıfları adına kaydedildiği ileri sürülmüştür. Osmanlı arazi tahrirlerinin başarılı olup olmaması çıkarılan kanunların uygulamaya aktarılabilmesi açısından ayrı bir öneme sahip olduğundan devletin bu alanda aldığı tedbirlere de kısaca bakmak gerekir.

Osmanlı Devleti sadece 1858 Arazi Kanunnâmesini yayınlamakla kalmamış, bu kanunun uygulanabilmesi için gerekli altyapıyı hazırlamaya da gayret etmiştir⁸⁴. Büyük dalgalanmalardan sonra siyasî otoritesini yeniden tesis eden Osmanlı Devletinin büyük arazilere el koyarak 19. yüzyılda yeniden kadastro araştırmaları ve arazi ve emlak tahrirleri yaptırarak kayıtsız arazi bırakmamasıya çalıştığı görülmektedir. Nitekim bu çerçevede hükümet 1838 ve 1856 yıllarında kadastro çalışmaları yaptırmıştır⁸⁵. Arazi Kanunnâmesinin neşriyle birlikte arazi tahrir işlemlerine

dönümlük bir arazi bile olsa sahib-i arzın izninin olmadığı işlemlerin muteber kabul edilmediği anlaşılmaktadır. Bkz. Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 755, t. 1278, sh. 55; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 759, t. 1284, sh. 4.

⁸³ Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 90, t. 15 Zilkade 1281, sh. 108; Konya Şer'iyye Sicilleri, Defter no: 90, t. 1282, sh. 173; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 753, t. 29 C 1277, sh. 76; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 761, t. 1290, sh. 50; Balıkesir Şer'iyye Sicilleri no: 763, t. 1292, sh. 47.

⁸⁴ Külliyyat-ı Kavanin, c. 10, no: 3587, t. 25 Şaban 1277.

⁸⁵ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi (19.yy)*, I.bs., İstanbul, 1993., sh. 48; Arazi kayıtlarının nasıl tutulduğunu gösteren belgelerde arazinin hangi liva, kaza, kasaba veya köyde yer aldığı, arazinin dört bir tarafından sınırları, dönüm veya tohum ölçüsü, arazinin vergi itibarıyla çeşidi (öşürlü, bedel-i öşürlü, resimli olduğu), cihet-i itası, mutasarrıf olacak kimse, arazinin nasıl tefevvüz edildiği yani hangi yolla ele geçirildiği (ferağ, intikal, hakk-ı tapu, mahlul sırf), ferağ bedeli, tahmini kıymeti (kıymet-i muhammene), harc-ı mutad ve kâğıt baha, muaccele: "bedel-i miri" ve "bedel-i müzayede" ifadeleri yer almakta, belgenin en altında da kâtip, sandık emini, kaimmakâm ve hakim için ayrılmış imza yerleri bulunmaktadır. Ayrıca belgelerde "hiçbir vakitte bundan ziyade bir şey alınmayacaktır" ifadesi yer almakta olup belgede sayılanların dışında hiçkimse tarafından başka bir adla vergi alınamayacağı belirtilmektedir. Bkz. BOA Makedonya Arşivinden İntikal Eden Evrak, Dosya no:18, Gömlek sıra no:1 (1-2), t. 1285.S.14/1288. L.15, Defter no:163.

ayrı bir önem verildiği de dikkat çekmektedir. Bu dönemde çıkarılan tapu işlemlerine ilişkin talimatlarda, arazi hakkındaki işlemlerin H.1274 tarihli Arazi Kanunnâmesine göre yürütüleceği, işlemlerde takip edilecek usul ve tahrirlerin ise H.1275 ve 1276 tarihli nizamnâme ve tarifnâmelere göre yapılacağı ifade edilmiştir. Bu talimatlarda yer alan arazi tahririne ilişkin hükümlere göre, kâtipler bizzat köylere giderek ihtiyar meclislerini toplayacak ve onların yanında herkesin elinde bulunan tapu senedlerine müracaat edecek, bu senetlerle araziyi karşılaştırarak yeniden senet verilmesi gerekenleri veya satılması gereken arazi varsa onları tesbit edecektir; birkaç yüz dönümden fazla olan yerler ise mutlaka sancak merkezindeki mecliste yapılacak müzayede ile isteyenlere verilecektir⁸⁶. Bu düzenleme ile büyük ölçekli arazilerin tefvizinde suiistimalleri önleme gayesi güdülmüştür.

Tahrir usullerinin zaman içinde ıslahına çalışıldığı görülmektedir. Hicri 1277 tarihli "*Tahrir-i Nüfus ve Emlak Nizamnâmesi*"nde nüfus ve emlâkin nasıl tahrir edileceği, arazinin kıymet takdirinin nasıl yapılacağı belirtilmiştir. Nizamnâmede o ana kadar uygulanan tahrir usulünün yetersiz olduğundan bahsedilerek, âyân ve eşrâfın daha az vergi vermek için emlâklerini ketmettikleri (gizledikleri), bu yola teşebbüs edenlerin hukukî işlemlerinin yapılmayacağı tasrih edilmiştir. Yazıcıların, tahrir edecekleri emlâk ve arazinin senetlerini inceleyerek intikal işlemleri yapılmamış emlâk senetlerini yenilemeleri için tayin edilen arazi memurlarına havale edecekleri, mülk sahiplerinden intikal harcı vermeye muktedir olmayanların senetlerinin ise ücretsiz olarak tahrir edileceği karara bağlanmıştır.⁸⁷

Devlet bu yolla toprak mutasarrıflarını kolayca takip edebilmektedir. Gerber'in de belirttiği gibi Osmanlı hükümetinin kayıt politikasının boşa çıktığı ve kayıtlı toprakların büyük toprak sahiplerine gittiği yolundaki iddialar doğru değildir; abartılıdır. Kudüs arşivlerinde yer alan yüzlerce kayda göre Kudüs kazasındaki birçok köyden kayıt talepleri gelmiştir. Bu talepler köy muhtarlarına ve kayıtlı görevli ihtiyar heyetlerine yapılıyordu. Öte yandan arazi ile ilgili ihtilaflar da heyetce araştırılıyor, arazilerin usulsüz bir biçimde ele geçirilip geçirilmediği tetkik ediliyordu. Meclis kayıtları arazilerin kadastro haritalarına göre düzenlen-

⁸⁶ Düstur, birinci tertip, c. 2, sh. 61-69, t. 1276.

⁸⁷ Emlâk tahririnde takip edilecek usul de Nizamnâmede açıklanmıştır. Buna göre hâne, han, dükkân ve benzeri emlâk, çiftlik, değirmen, fabrika ve diğer akarât ile üzerinde bina olmayan arsa, bağ ve bahçeler ile her tür arazinin mevki ve kıymetlerine göre gerçek değeri, nizamnâmedeki usule göre tesbit edilerek sahiplerinin tasarruf biçimlerinin (mülkiyet, icâre, tapu ile tasarruf v.s.) belirtilmesi istenmiştir. Bkz. Düstur, tertib-i sani, c. 1, sh. 889-902, t. 14 Ca 1277; *Külliyyat-ı Kavanin*, c. 10, no: 2181, t. 1277. Yine Düstürlarda yeralan bir talimatta Kosova vilayetinde icra edilmekte olan tahrir muamelelerinin ıslahı hakkında bazı düzenlemelere rastlanmaktadır. Bkz. *Düstur*, tertib-i sani, c. 3, sh. 733, no: 198, t. 10 Ramazan 1329 / 21 Ağustos 1327.

diğini göstermektedir. Bu haritalar araştırma komitesince sürekli kontrol ediliyordu. İhtilaflarda son karar belgelere göre veriliyordu. Kudüs'te 1868, 1886 ve 1907'de esas yoklamalar yapılmıştı⁸⁸. Tahrir işlemlerinin daha sonraki tarihlerde farklı bölgelerde (mesela Kosova ve Havran gibi farklı coğrafyalarda) devam ettiği görülmektedir.⁸⁹

1864'te çıkarılan Vilayet Kanunu da bu uygulamaları kolaylaştırmıştır. Kanun idari yapıyı yeniden şekillendirmiş ve iktidarı valiler ve ayan arasında bölüştürmüştür⁹⁰. 1864'ten itibaren arazi ihtilafları konusunda vilayet, liva ve kaza idare meclislerinin devreye girdiği görülür. Vilayet merkezinde valinin başkanlığında hakim, mektubçu, defterdar, hariciye memuru ve halk tarafından seçilen ikisi müslüman ikisi gayrimüslim dört üye bulunuyordu. Livalarda bir liva idare meclisi, kazalarda da kaza idare meclisleri vardı. Ortaylı'ya göre kuruluşundaki başlıca amaç arazi anlaşmazlıklarının çözülmesi olan bu meclisler, vergi, tarım v.b. hususları ele almaya yetkili olmakla birlikte, merkezi hükümetin onayı olmadan hiçbir tedbirin uygulanması mümkün olmadığından danışma niteliği ağır basan bir kurumdu⁹¹. Ortaylı bir başka eserinde, vilayet idare meclislerinin mülkî, malfî, ticarî ve ziraî konuları görüşüp hukukî sorunlara karışmadığını ifade etmektedir⁹². Ortaylı'nın bu görüşlerinde ifade ettiği "*meclislerin hukuki konulara karışmadığı*" ifadesini ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü kadılar araziye ilişkin davaları bu meclislerin toplantılarında çözmüşlerdir. Gerber de 1890-1914 yıllarını kapsayan incelemesinde, *İdare Meclisi*'nin gücünü Vilayet Kanunundan aldığını; vergi toplama, tapu kaydı ve diğer bölgesel meselelerin idare meclisinde görüldüğünü ve tapu belgesi vermede son sözü söyleme hakkının meclise ait olduğunu ifade etmektedir⁹³. Nitekim şer'iyye sicillerinde, araziyle ilgili ihtilafların kanuni düzenlemelere uygun olarak, şehir meclisine mahsus odalarda teşkil edilen meclislerde ele alındığı ve haksız olarak yapılan müdahalenin önlenmesine dair taleplerin burada incelendiği görülmektedir.⁹⁴ Bu teşkilat liva ve kazalara kadar götürülmüştür. Ancak kaza merkezlerine uzak yerlerde ve köylerde böyle bir teşkilat kurulmadığından ahalinin ferağ ve intikal işlemleri için kaza merkezine müracaat etmeyerek kendi aralarında arazi ferağlarını gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.

⁸⁸ Haim Gerber, *Ottoman Rule in Jerusalem 1890-1914*, Berlin, 1985, sh. 201-219.

⁸⁹ Bkz. Düstur, tertib-i sani, c. 3, sh. 6-7, no: 4, t. 28 Zilkade 1328 / 17 Teşrinisani 1326. Bu iradede 28 Cemaziyelula 1328 (7 Haziran 1910) tarihli Kosova vilayetine mahsus tahrir talimatının Havran sancağında da uygulanmasına karar verilmiştir.

⁹⁰ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, sh. 47-48.

⁹¹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3.bs., İstanbul 1995, sh. 145; A. Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu, Son Üçyüz yıl, Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, çev. B. Ç. Dişbudak, 5.bs., İstanbul, 1995, sh.151; R. H Davison, a.g.e., c.1, sh. 171.

⁹² İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Hil yay., İstanbul, 1985, sh. 60.

⁹³ Gerber, a.g.e., sh.122-126.

⁹⁴ Ankara Şer'iyye Sicili, Defter no: 270, Hüküm no: 109, t. 11 Receb 1278, sh. 59.

Hem kayıt işlemlerinin ihlaline hem de tapu hasılatının azalmasına yol açacağı görülen bu durumun önüne geçebilmek için bazı tedbirler düşünülmüştür. Buna göre, defter-i hakaî memurları ile kâtipler, mahlul olan veya kaydettirilmeyip gizlenen arazileri tesbit için dolaştıkları esnada, köylerdeki ihtiyar meclislerinde köylüler tarafından gizlice yapılmış ferağ muamelelerini de kaydedip liva ve kaza meclislerinin onayına sunduktan sonra işlemlerin kayıt altına alınmasını temin etmektedirler⁹⁵.

IV. KANUNNÂME HAKKINDA LİTERATÜRDE YER ALAN GÖRÜŞLER

Arazi Kanunnâmesine ilişkin olarak literatürde bir çok yazar tarafından değişik açılardan değerlendirmeler yapılmıştır. Kanunnâme hakkında literatürde yer alan görüşler genellikle olumsuzdur. Birçok yazar Kanunnâmenin önemli olduğunu ve bir dönüm noktasını temsil ettiğini söylemekle beraber uygulamada amacına ulaşamadığını belirtmektedirler. Örneğin Karpas, Arazi Kanunnâmesinin hem hükümetin maliye politikası ile olan ilişkileri, hem de uzun dönemde, sosyal yapıya etkisi açısından Ortadoğunun sosyal tarihinde bir dönüm noktası olsa da, uzun dönemde ulaşmayı amaçladığı hedefler açısından başarısız olduğunu söylemektedir⁹⁶.

Kanunnâmeye ilişkin literatürdeki eleştirileri başlıca iki kategoriye ayırarak değerlendirmek mümkündür. Literatürde anahatlarıyla bir yandan Kanunnâmenin zararlı etkileri olduğundan, yetersizliğinden ve bazı hususları düzenlemeyip görmezden geldiğinden söz edilmekte, öte yandan Kanunnâmenin mirî arazileri mülk araziye dönüştürdüğü genel bir kanaat olarak zikredilmektedir. Literatürde genel olarak yazarların birbirlerinden nakil suretiyle bu olumsuz kanaatleri tekrar edip durduğu görülmektedir. Bernard Lewis, Kanunnâme hakkında menfi bir kanaat belirtmekte ve zararlı etkilerinin, sadece uygulanma yetersizliğiyle azaldığını ifade etmektedir⁹⁷. Ancak bu söylediklerini teyid edici ciddi veriler ortaya koyamamakta, Kanunnâmenin ne gibi zararlı etkilerinin olacağına dair bir iza-hatta bulunmamaktadır. Bu nedenle üstünkörü yapılmış bu eleştirileri makul karşılamak mümkün değildir. Kanunnâmeyi Tanzimâtın vucuda getirebildiği en muvaffak ve halis bir eser olarak niteleyen Barkan'a göre, Arazi Kanunnâmesi çiftliklerdeki topraklar üzerinde çalışan köylünün toprak sahibi ile olan münasebetlerinden bahsetmemektedir⁹⁸. Barkan'a göre, "orijinal bir hukuk sitemine dayanan

⁹⁵ İrade-i Meclis-i Mahsus, no: 2813, t. 1295.

⁹⁶ H. Kemal Karpas, "The Land Regime, Social Structure and Modernization in the Ottoman Empire", *Beginnings of Modernization in the Middle East the Nineteenth Century*, ed. W. R. Polk – R. L. Chambers, Chicago, 1968, sh.86.

⁹⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, T.T.K.yay., 6.bs., Ankara, 1996, sh. 118-119.

⁹⁸ Barkan, a.g.m., sh. 323.

ve taklit eseri olmayan Arazi Kanunnâmesi, geleneğe sıkı sıkıya bağlı, makul bir tedvin (kanunlaştırma) hareketi olarak ortaya çıkmış, fakat kısa zamanda memleket realitesiyle olan alakasını kaybederek, artan bir süratle ayarsız bir hukuk sistemi haline inkılap etmeye başlamıştır. Bozulmayı Arazi Kanunnâmesinin bir kaç maddesi durduramamıştır. Kanunnâmede yapılan tadiller, Türk köyünde bünye değişikliğini süratlendirmiş, Kanunnâme ancak birkaç ufak yenilik yapmağa cesaret edebilmiştir⁹⁹. Barkan'ın Kanunnâmenin toprak sahibi ile köylü arasındaki ilişkiyi görmezden geldiği şeklindeki görüşü literatürde yerli ve yabancı bir çok yazar tarafından da aşağı yukarı aynen tekrar edilegelen bir görüş olmuştur. Bunlar arasında Ortaylı¹⁰⁰, Yerasimos¹⁰¹, Davison¹⁰² gibi yazarlar vardır.

Literatürdeki genel kabule göre Arazi Kanunnâmesi mirî arazileri özel mülk haline getirmiş ve toprakların tek elde toplanmasını önleyememişti.¹⁰³ Örneğin

⁹⁹ Barkan, a.g.m., sh. 413-419; ayrıca bkz. Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden.....*, sh. 201-202.

¹⁰⁰ Ortaylıya göre Kanunun aksak bir yönü vardı; özel mülkiyet haklarını kabul ettiği malikâne sahiplerinin devlet ve köylü ile olan ilişkileri tarif edilmediğinden büyük toprak sahipleri devleti dolandıran ve köylüyü ezen bir zümre olarak güçlerini sürdürmüşlerdi, bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, sh.162 ve 192-195.

¹⁰¹ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem yay., çev. B. Kuzucu, 3. bs., İstanbul, 1980, sh. 384-385. Yerasimos'a göre de Kanunnâme toprakla ilgili olan kişiler arasındaki ilişkileri göz ardı etmekteydi. Yerasimos'a göre, "*Kanun köylüyle yalnızca bir vergi yükümlüsü olarak ilgilenir. Ama büyük mülk sahibiyle onun kiracısı durumundaki köylü arasındaki ilişkileri toptan bilmezden gelir. Ortakçılık ve kiracılık konusunda hiç bir düzen getirmez.*" Bu görüşe göre, Arazi Kanunu toprak mülkiyetinin ve büyük toprak mülkünün, dolayısıyla da 19.yy.ın ikinci yarısında köylerde kapitalist üretimin sağlam temeller üzerinde oturmasında kesin bir adım olmuştur. Benzer görüşler için bkz. I. Moosa Matti, "The Land Policy of Midhat Pasha in Iraq 1869-1872", *The Islamic Quarterly*, vol:XII, no:3, London, 1968, sh. 151. Doreen Warriner'e göre bunda şaşırtıcı bir durum yoktu, çünkü kanunun amacı çiftçiye yardım etmek değil hükümetin gelirlerini garantiye almaktı. Alwan'a göre ise bu doğru değildi, hükümetin ilk amacı aşiretleri iskan etmek daha sonra gelirleri artırmaktı. Mithat Paşanın arazi politikası da Irak'ta 1858 Arazi Kanunnamesi'ni devam ettirmekti, bu görüşler için bkz. I. Moosa Matti, a.g.m., sh.152.

¹⁰² Roderic H Davison, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform*, c.I, çev. Osman Akınhay İstanbul, 1997, c.I, sh.115-116. Davison'a göre "*Arazi Kanunu eyaletlerdeki büyük toprak sahiplerinin (aşiret şeyhleri, ayanlar ve geniş mülk sahibi diğer çevreler) nüfuzunu azaltarak merkezi hükümeti güçlendirme yolunda bir çabayı temsil ediyordu. Ama Kanun pratikte amacına ulaşamamıştı. Çünkü Kanun arazi hukukunun bütün yönlerini kapsamıyor ve kolektif mülkiyeti dikkate almıyordu. İmparatorlukta yaygın olan toprak tasarrufunu kiralama biçimlerine yer vermiyordu. Devlet vergi sorumluluğu getirmesine rağmen büyük toprak sahiplerinin gücünü azaltmayı başaramamıştı.*" Davison 1858 Arazi Kanunnâmesinin geleneksel toprak tasarruf biçimlerinin sınıflandırılması ve düzenlenmesi, tımar sisteminin terkedilmesinden beri modası geçmiş kuralların güncelleştirilmesi amacını taşıdığını, başka bir amacının da tapuların devlet tarafından doğrudan sorumlu tutulabilecek kişiler adına tescil edilmesi olduğunu ifade etmektedir.

¹⁰³ Linda Schilcher, "Geç Osmanlı Suriyesinde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Ç. Keyder-F. Tabak, çev.Zeynep Altok, T.V.Y.Y., İstanbul, 1998, sh.188-189. Özel mülkiyete geçişin kanunnamenin kabulünden daha geç bir tarihte olduğuna dair bkz. Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğunda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?" *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Ç. Keyder-F. Tabak, çev. Zeynep Altok, T.V.Y.Y., İst.1998, sh. 11.

Cin'e göre, Arazi Kanununun kabul edildiği H.1274 / M.1858 tarihine kadar olan devrede, toprak rejiminin bazı esasları değiştirilmek suretiyle mirî arazi sadece fiilî durumu itibarıyla değil, hukukî durumu itibarıyla da mülk araziye yakınlaştırılmıştır. 1858 tarihli Arazi Kanunnâmesi ve onu izleyen değişikliklerle de dönüşüm önemli ölçüde tamamlanmıştır¹⁰⁴. Ortaylı, mirî arazilerin mülke dönüşmesinin Kanunnâmeden önce başladığı görüşündedir. 'Tanzimat' döneminde toprak rejiminin ilk defa bütün ülkede uygulanabilir standart hükümlerle düzenlenmek istendiğini ve Tanzimat'daki değişikliklerle toprakta özel mülkiyet rejiminin geliştirilip, 1858 Arazi Kanunu yürürlüğe girdikten sonra da mirî toprakların hızla el değiştirerek önemli bir kısmının özel mülkiyete geçmiş olduğunu söyleyen Ortaylı'ya göre 1858 Arazi Kanunnâmesi, Batı hukukunun mülkiyet prensipleriyle eski toprak hukukumuzun bazı temel kurumlarını birleştirmeye çalışmıştır. Bu kanun çıkmadan önce toprakta özel mülkiyeti tanıyan bazı hükümler getirilmişti¹⁰⁵. Pamuk'a göre de Kanunnâme, Avrupa devletlerinin baskısı altında çıkarılmış ve bu Kanunnâme ile toprakta özel mülkiyet tanınmış ve yabancı uyrukluların toprak sahibi olmaları yasayla kabul edilmişti¹⁰⁶.

Kanunnâme hakkında olumsuz görüş beyan eden grupta yer alanlar keza yine birbirlerinin görüşlerini tekrarlamaktadırlar. Örneğin Yerasimos, "*Kanunnâme çelişkileri içinde taşımaktadır. Özel mülkiyeti pekiştirme eğilimleri, devletin denetimini artırma yollarının aranmasıyla at başı gider ve küçük mülk sahiplerine olanak tanıyan maddelerin etkisi, uygulamada, büyük mülk sahipleri elinde bir yoğunlaşmayı getiren diğer maddeler tarafından yok edilir. Yasa koyucu toprağı bir kaç kişinin elinde yoğunlaşmaktan koruyacak önlemleri alma yolları aramaktadır. Yasa bu toprakları büyük mülk sahiplerinden korumak isterken gerçekte büyük toprak mülklerinin doğmasını kolaylaştırır*"¹⁰⁷ derken, Pamuk da

¹⁰⁴ H. Cin – G. Akyılmaz, *Tarihte Toplum ve Yönetim Tarzı Olarak feodalite ve Osmanlı Düzeni*, Konya 1995, sh.340 ve 365.

¹⁰⁵ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, sh.162 ve 192-195. Ortaylı'ya göre "Klasik dönemde mirî toprağın çıplak mülkiyeti devletin olup onu işleyen bazı kısıtlı tasarruf hakları varken bu kanunname ile devir, ferağ, rehin ve tapu ile intikal hakları söz konusu olmaktadır... Arazi Kanununa göre mirî arazinin alım satımı yasak iken, 1860 ve 1861 yıllarında devlet borçlarına ve 1869 da yapılan bazı değişikliklerle adi borçlara karşılık alım ve satımı kabul edilmiştir. Böylece mirî arazi hızla mülkleşmiştir. Liberal bir anlayışın ve tanrıda girişimci ruhun yerleşmesi bu kanunla sağlanmak istenmiştir. Klasik dönemdeki bazı zorlamalar kaldırılmış ve kanuna göre köylü toprakta istediği ürünü yetiştirme hakkını elde etmiştir. Fakat köylü araziye boş bırakamaz, izinsiz olarak bağ ve bahçe, kiremit ve tuğla ocağı ve harmanı olarak kullanamazdı (md. 9, 12, 28). Ancak bu konuda kontrol ve izin işlemini yürütecek memurlar görevlendirilmediği için uygulamada bütün bu işlemler izinsiz ve serbestçe yapılmış ve mirî arazinin kullanımı sonuç olarak tamamen liberal bir sistemin işleyişine göre gelişmiştir. Bu arazilerde miras hakkı da kız ve erkek evlat arasında eşitlenmiş; böylece Arazi Kanunnamesi miras konusunda İslamî hukuktan ayrılmının başlangıcı olmuştur."

¹⁰⁶ Pamuk, a.g.m. sh. 16.

¹⁰⁷ Stefanoş Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Gözlem yay., çev. B. Kuzucu, 3. bs., İstanbul, 1980, sh. 377-384; Faruk Tabak, "Bereketli Hilalin Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve EmegİN Kontrolü," *Osmanlıda Toprak Mülkiyeti ve Ticarî Tarım*, ed. Ç. Keyder-F. Tabak, çev. Zeynep

benzer şekilde “1858 Arazi Kanunnâmesi fiilen var olan toprak mülkiyetini tanıyıp, aşiret reislerini büyük toprakların kanuni sahipleri durumuna getirirken, bu toprak ağaları da 1858’den sonra geniş mirî toprakları ucuz fiyatlarla devletten satın almağa başlamışlardı. Bu da büyük toprak sahipliğine geçişi kolaylaştırıyordu” ifadelerini kullanmaktadır¹⁰⁸. Nagata ise 1858 Arazi Kanunnâmesinin kırsal bölgede “*de facto*” olan özel mülkiyet durumunu teyid etmekten başka bir işe yaramadığını söylemektedir¹⁰⁹. Moiseyev de 1858 Arazi Kanunnâmesinin feodal büyük toprak ağalarının sınıfsal çıkarlarına cevap verdiğini ifade etmektedir¹¹⁰.

Literatürdeki bir kısım görüşlerde, mirî araziyle ilgisi olmayan konuların sanki mirî arazilerde geçerli bir uygulama imiş gibi yansıtıldığı görülmektedir. Örneğin Kasaba, 19. yüzyıl içinde ayanın kırsal mülkünden uzaklaştığını, borçları biriktikçe mülklerini elden çıkarmaya başladığını, özellikle 1858 Arazi Kanunundan sonra köylülerle birlikte yerel ayanın da topraklarını satmaya başladığını ve alıcıların genellikle gayrimüslimler olduğunu söylemektedir. Ona göre müslümanların konumunu toprakla ilgili konularda zayıflatan bir başka etken de şer’i yasaların katı uygulanışydı. Şeriat mahkemeleri sahipleri ölen mülkleri paylaştığında büyük topraklar küçük topraklar haline geliyordu¹¹¹. Bu ifadeler hukuki açıdan birbirleriyle ilgili olmayan noktaların karıştırıldığını göstermektedir. Çünkü mülk arazilerin 1858 Arazi Kanunnâmesi ile hiçbir alakası olmayıp onun düzenleme alanı dışında kalmaktadır. Dolayısıyla şer’i miras kurallarının mirî arazilerde uygulanması söz konusu olmayacağından bu görüşte ileri sürülen sakıncaların ortaya çıkması söz konusu değildir. Çünkü mirî arazi İslam miras hukuku kurallarına göre değil tamamen örfi düzenlemelere göre intikal etmekteydi.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Buraya kadar anlatılanlar ışığında hem literatürdeki görüşleri değerlendirmek hem de ulaşılan sonuçları ana hatlarıyla ortaya koymak açısından aşağıdaki hususların ifade edilmesi yerinde olacaktır. Herşeyden önce 1858 Arazi Kanunnâmesinin Osmanlı Devleti için önemli bir kanun olduğunu görmek gerekir. Çünkü bu kanunla devletin aslî üretim aracı ve vergi kaynağı olan toprağın kullanımı, tasarrufu ve işletilmesi belirli esaslara bağlanmıştır. Osmanlı Devleti’nin

Altok, T.V.Y.Y., İstanbul, 1998, sh. 158; Sevgi Aktüre, “19. yy.da Menteşe Sancağında Toprak-İnsan İlişkilerinin Değişim Süreci”, *Toplum ve Bilim* 48/49, 1990.

¹⁰⁸ Pamuk, a.g.m.

¹⁰⁹ Yuzo Nagata, *The Iltizam System in Egypt and Turkey* *Studies on the Social and Economic History of the Ottoman Empire*, İzmir, 1995, sh. 139.

¹¹⁰ Piotr P Moiseyev, “Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat’ Döneminde Tarımın ve Köylülüğün Durumu”, *Xi. TTK Ankara 5-9 Eylül 1990*, TTK yay., c.IV, Ankara, 1994, sh. 1640.

¹¹¹ Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, sh.89.

bu husustaki düzenlemeleri değerlendirilirken devletin siyasî ve sosyal problemler karşısındaki davranışlarında tercihlerini yönlendiren temel saiklerin dikkate alınması kaçınılmazdır. Genç'in bu konuda geliştirdiği model Osmanlı bürokrasisinin arazi ile ilgili yaklaşımını açıklamada oldukça elverişli bir modeldir¹¹². Buna göre, devlet arazi ile ilgili düzenlemelerinde anahatlarıyla orta büyüklükte aile işletmesini dikkate almakta, bu işletmelerin parçalanması veya büyük çiftliklere dönüşmesini önleme amacı gütmekte, sosyal ve iktisadi ilişkilerde var olan denge-lerin değişmesini istememekte, bu yüzden de toprağın kontrolünü elinde tutmaktadır. Bu amaçların Arazi Kanunnâmesinde de aynen varolduğu ve düzenlemele- rin bu amaçları sağlamaya müteveccih olduğu yukarıda yer verdiğimiz uygulama örnekleri karşısında rahatlıkla ifade edilebilir. Tımar sisteminin fonksiyonunu kaybetmesiyle devlet, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra haksız şekilde iktisap edilen büyük mülkleri müsadere etmiş ve 1858 Arazi Kanunnâmesi ile kurduğu sistem çerçevesinde toprakta küçük köylü statüsünü hakim kılan tedbirleri ciddiyetle uygulamaya çalışmıştır. Bütün bu söylenenler ışığında Kanunnâmenin kendisinden beklenen fonksiyonu büyük ölçüde ifa ettiği kabul edilmelidir.

1858 Arazi Kanunnâmesi Osmanlı İmparatorluğu için önem taşıyan kanunların başında gelmektedir. Kanunnâme tercüme bir kanun değildir. Tamamen orijinal bir kanun olup hukuk tekniği açısından başarılı bir kanunnâmedir. Kanunnâmenin amacı esasen mirî arazinin statüsünü düzenlemektir. Özellikle askeri niteliği ortadan kalktıktan sonra mirî arazinin verimli bir şekilde kullanılabilmesi ve işle- tilebilmesi açısından kanunnâme getirdiği düzenleme biçimi ile önemli bir işlev görmüştür. Kanunnâme toplumsal tabakalar arasında dengeyi gözetici bir özelliğe sahip olup küçük köylüyü koruyan bir mekanizma getirmiştir. Kanunnâmenin eksik olduğu, bir kısım hususları görmezden geldiği gibi görüşlerin hukuki mesnedi yoktur. Kanunnâme mirî araziye ilişkin her konuyu ele almıştır. Önemli olan, Kanunnâmenin zihinsel bir dönüşümü başlatmış olması ve toprak mutasarrıflarına bir teminat vermiş olması, onları büyük ve güçlü toprak sahiplerine karşı koruyucu

¹¹² Bu modele göre, "Osmanlı elitinin iktisadî hayata bakışının dayanağını oluşturan zihni çer- çeve içerisinde yer alan "provizyonizm" ilkesi, ziraî alanda mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi olarak, orta büyüklükte aile işletmesini esas almaktadır. Aile işletmelerinin parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ikamesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere devlet, ziraî toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmayarak kendi elinde muhafaza etmekte, çiftçilerin ziraî üretimi düşürmeye sebep ola- cak şekilde toprağı terkederek başka bölgelere göç etmelerine izin vermemektedir. Tradisyo- nalizm (gelenekçilik) ilkesi ise sosyal ve iktisadi ilişkilerde varolan dengeleri muhafaza et- me ve değişme eğilimlerini engellemeyi hedef aldığından, ziraî işletme büyüklüğünün bel- li bir düzeyde tutulması buna yönelik düzenlemeler olup, Osmanlı Devleti toprak, emek ve sermaye üzerinde açık ve net bir kontrolü elinde bulundurmağa büyük bir ısrarla bağlı kal- mıştır", bkz. Mehmet Genç, "Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, M.Ü.Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, İstanbul 21-25 Ağustos 1989, Ankara-1990, sh. 19-22.

bir yapıyı kurmuş olmasıdır. Mahkeme kararları kanunnâmenin uygulandığını göstermekte ve aksine iddiaları desteklememektedir. Yukarıda da yer verdiğimiz gibi Kanunnâmenin büyük bir ciddiyetle uygulandığını gösteren veriler vardır. Tarihçilerin bu konudaki olumsuz görüşleri hukuk tekniği ve hukukun işleyiş mekanizmasına olan yabancılıktan kaynaklanmaktadır. Örneğin kiracılık münasebetleri ve kira akitleri özel hukuk konusu olup bu alana ilişkin hukuki metinlerde (Mecelle) teferruatlı olarak ele alınmıştır. Aynı hükümlere bir de Arazi Kanunnâmesinde yer vermek hukuk tekniği açısından uygun bir metot değildir. Hukuk uygulayıcıları bu gibi ihtilaflarda hangi hukuk kurallarını uygulayacaklarını bildiklerinden herhangi bir problemin doğması da söz konusu olmamaktadır. Kanunnâmenin, toprakla ilgili olan kişi ve gruplar arasındaki ilişkileri düzenlemediği veya görmezden geldiği şeklindeki görüşleri ihtiyatla karşılamak gerekir. Hiçbir kanun metnini ait olduğu topluma ilişkin diğer hukuki mevzuattan ayrı olarak düşünmek mümkün değildir. Arazi Kanunnâmesini de bu bağlamda ele almak gerekir. 1858 Arazi Kanunnâmesi özel hukuk münasebetlerini (ortakçılık, kiracılık, v.s.) değil, kamu hukuku ile ilgili münasebetleri ele almak suretiyle, mülkiyeti devlete ait olan toprağın kullanım biçimini düzenlemektedir. Yani Kanunnâmenin amacı devlet ile onu kullanacak kişiler arasındaki ilişkileri tanzim etmektir. Bunun dışındaki ortakçılık, kiracılık gibi hususlar özel hukuk münasebetleri olup özel hukuk mevzuatı çerçevesinde (fıkıh kuralları / Mecelle) değerlendirilecek hususlardır. Mecelle'nin getirdiği düzenlemeler Kanunnâme açısından da uygulanacak hükümlerdir. Nitekim Arazi Kanunnâmesi hakkında yazılan şerhlere bakılacak olursa Mecelle ile bağlantılı hususların genişçe ele alındığı ve Mecelleye atıflar yapıldığı görülecektir¹¹³. Kanunnâmenin üzerinde durduğu esas nokta mirî arazinin mülkiyeti, intikali ve tasarruf usulleridir. Bu açıdan bir kısım yazarların sözünü ettiği hususları haklı eleştiriler olarak kabul etmek mümkün değildir. Devletin aldığı tedbirlerin kesin iyileştirme sağladığını söylemek mümkün olmasa bile bu konularda önemli tedbirlerin alındığı aşîkârdır. Arazi Kanunnâmesi çıkarıldıktan sonra da zaman içinde ortaya çıkan hususlarla ilgili gerekli değişiklikler yapılmıştır. Mesela, tasarruf ve intikal hakkı sahiplerinin zaman içerisinde genişlemesi ve yabancılara emlak tasarrufu hakkının verilmesi yeni şartlarla uyumu sağlama anlamına gelmektedir. Öte yandan sosyal yapıda da önemli değişiklikler söz konusudur. Özellikle iskân ve yerleşik hayata geçiş konusunda devletin çabaları önemlidir. Kanunnâme yüzde yüz bir iyileştirme sağlamasa bile sosyolojik ve zihinsel bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Bu dönüşüm toplumsal ve siyasal açıdan önemli bir altyapı oluşturmuştur.

1858 Arazi Kanunnâmesinin özel mülkü yaygınlaştırdığı görüşü de isabetli değildir. Nitekim 1877 yılında Meclis-i Mebusan görüşmeleri esnasında yapılan

¹¹³ H. M. Ziyaüddin, a.g.e., sh. 63-65. Örneğin bu şerhde mirî arazinin icare (kira) ve iaresi (ariyet) ile ilgili olarak Mecelle hükümlerinin uygulanacağına dair atıflar yapıldığı görülmektedir. Benzer hususlara diğer şerhlerde de yer verilmiştir.

tartışmalarda vergilerin artırılmasının vahim sonuçlar doğuracak oluşu yanında, mirî arazinin ilişkisi olan ahaliye satılması halinde mülkün bayındırlaşacağı yönünde görüşler ileri sürülmüş, köy ve çiftliklerden toplanan aşârın maktu olarak ihale olunup emânet usulü ile idare olunmalarından dolayı devlet hazinesinin zarar gördüğü belirtilmiştir¹¹⁴. Bu ifadeler de göstermektedir ki 1858 Arazi Kanunnâmesinin çıkarılmasından sonra özel mülke geçiş diye bir durum söz konusu olmamıştır. Çünkü özel mülke geçilmiş olsa veya Arazi Kanunnâmesi böyle bir şeyi öngörmüş olsa, mirî arazinin ilişkisi olan ahaliye satılması diye bir husus gündeme gelmezdi. Doktrinde sıkça karşılaşılan "1858 Arazi Kanunnâmesinin fiilen var olan mülkiyeti tanıyıp ağaların mirî toprakları ucuz fiyatla devletten satın aldıkları"¹¹⁵ şeklindeki yorum, satın alma kavramının olduğundan farklı anlaşıldığını göstermesi bakımından önemlidir. Öyle anlaşılmaktadır ki satın alma kavramı doktrinde birçok yazar tarafından mirî toprakların mülkiyetini satın alma olarak yorumlanmaktadır. Halbuki burada kullanılan satın alma kavramı devletten mülkiyeti satın alma değil, tasarruf hakkını satın almadır. Toprağın mülkiyeti her halükârda devlete aittir¹¹⁶. Doktrindeki mirî toprakların özel mülke dönüştüğünü ifade eden yorumlar büyük ölçüde bu tür yanlış anlamalardan kaynaklanmaktadır. Mirî arazide satışa çıkarılan topraklar mülkiyeti satılan topraklar değil, tasarruf hakkının satıldığı topraklardır. Bu nedenle sözü edilen yerlerde özel mülkiyetin yaygınlaştığı şeklindeki ifadeler isabetli sayılmaz. Çünkü burada özel mülk söz konusu olmadığı gibi, "arazinin borca mukabil satışı" da herhangi bir şekilde devlet mülkiyetinin ortadan kalkması anlamını taşımaz. Aksine mülkiyet devlette kalmaya devam etmekte, alacaklı sadece tasarruf hakkı üzerinde söz sahibi olmaktadır. Yoksa mirî arazinin mülkiyetini elde edememektedir.

Literatürde ifade edilen arazilerin başkaları adına kaydettirilmesi meselesi de genelleştirilemeyecek bir uygulama olsa gerektir. Çünkü aksi takdirde çok büyük arazi sahiplerinin ortaya çıkması gerekirdi. Halbuki elimizdeki veriler böyle bir yapıyı gösterecek nitelikte değildir. Hem mahkeme kayıtları hem de o dönemdeki konsolosluk raporları Osmanlı Devleti'nde hakim toprak büyüklüğünün küçük köylü yapısını desteklediğini göstermektedir. Kanunnâmenin köylülerin mülkiyet haklarını yasallaştırması diye bir durum söz konusu değildir. Kanunnâme sadece köylünün tasarruf hakkını ve usulünü düzenlemektedir. Toprakların mülkiyetini ise

¹¹⁴ Necdet Öklem, 1877 Meclis-i Mebusanı Bütçe, İller Kanunu, İçtüzük Üzerinde Tartışmalar, Ege Üniv. Rektörlüğü, yay. no:2, İzmir, 1982.

¹¹⁵ Pamuk, a.g.m., sh. 34-35.

¹¹⁶ Belgelerde Osmanlı ülkesindeki arazinin türlerinin farklılığına işaret edilerek, bu arazilerin herbirinin alınıp satılmasında, ait oldukları türe uygun kanun ve nizamnâme hükümlerinin uygulanması gerektiğine işaret eden kararlarda, mirî araziye ait işlemlerin de Arazi Kanunnâmesi ahkâmına uygun olarak yürütülmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. İrade-i Meclis-i Mahsus, no: 936 t. 1277.

kesin olarak devlete vermektedir. Köylüye, ödediği bedele karşılık tapu verilmesi onun toprağın mülkiyetini kazanması anlamına gelmemektedir. Sadece toprağı tasarruf etme hakkına sahip olduğunu gösteren bir uygulamadır. Ancak öyle anlaşıyor ki devletin köylüye veya mirî arazi mutasarrıflarına tapu adıyla bir belge vermesi bugünkü anlamda mülkiyet hakkını gösteren bir belge verdiği şeklinde yorumlanmaktadır ki bu anlayış isabetli değildir. Cin'in de ifade ettiği gibi Arazi Kanunu toprak reformu ile sağlanmak istenen gayeyi 1858'de gerçekleştirmiş modern bir zihniyeti temsil etmektedir¹¹⁷.

¹¹⁷ Cin, a.g.e., sh. 116-117.